

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تاریخ (۱) ایران و جهان باستان

رشته ادبیات و علوم انسانی

پایه دهم

دوره دوم متوسطه

۱۳۹۵

وزارت آموزش و پرورش سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی

نام کتاب: تاریخ (۱) ایران و جهان باستان - پایه دهم دوره دوم متوسطه - ۱۱۰۲۱۹

پدیدآورنده: سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی

مدیریت برنامه‌ریزی درسی و تألیف: دفتر تألیف کتاب‌های درسی عمومی و متوسطه نظری

شناسه افزوده برنامه‌ریزی و تألیف: موسی‌الرضا بخشی استاد، رضا بیگدلو، عباس پرتوی مقدم، فریده حشمتی، سیدابوالفضل رضوی، سیدحسین رضوی خراسانی و ناهید فلاحیان (اعضای شورای برنامه‌ریزی)

مدیریت آماده‌سازی هنری: محمدتقی ایمان‌پور، اسماعیل باغستانی، شهرام جلیلیان، سیدحسین رضوی خراسانی، روزبه زرین‌کوب، حشمت‌الله سلیمی، نادر میرسعیدی (اعضای گروه تألیف) - عباس پرتوی مقدم (سرگروه تألیف) - علیرضا کاهه (ویراستار)

مدیریت آماده‌سازی: اداره کل نظارت بر نشر و توزیع مواد آموزشی

شناسه افزوده آماده‌سازی: لیدانیک‌روش (مدیر امور فنی و چاپ) - مجید ذاکری یونسی (مدیر هنری) - محمدعباسی (طراح گرافیک، طراح جلد و صفحه‌آرا) - مجید غزنوی (تصویرگر) - فاطمه باقری‌مهر، زهره برهانی، حسین چراغی، فاطمه گیتی‌جبین، مریم دهقان‌زاده، راحله زادفتح‌اله (امور آماده‌سازی)

نشانی سازمان: تهران: خیابان ایرانشهر شمالی - ساختمان شماره ۴ آموزش و پرورش (شهید موسوی)

تلفن: ۸۸۸۳۱۱۶۱-۹، دورنگار: ۸۸۳۰۹۲۶۶، کد پستی: ۱۵۸۴۷۴۷۳۵۹

وبگاه: www.irtextbook.ir و www.chap.sch.ir

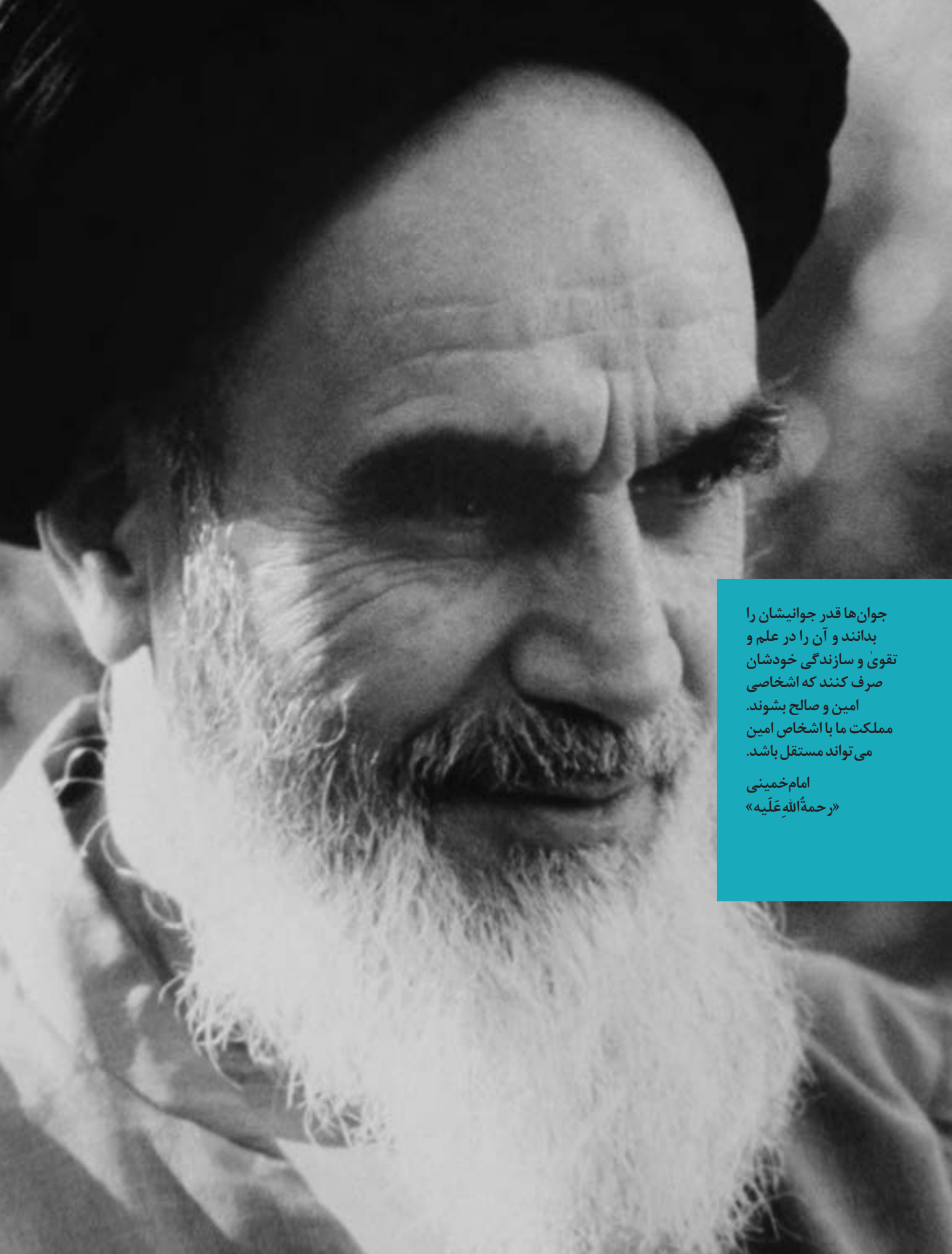
ناشر: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران تهران: کیلومتر ۱۷ جاده مخصوص کرج - خیابان ۶۱ (داروپخش) تلفن: ۴۴۹۸۵۱۶۱-۵، دورنگار: ۴۴۹۸۵۱۶۰، صندوق پستی: ۳۷۵۱۵-۱۳۹

چاپخانه: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران «سهامی خاص»

سال انتشار و نوبت چاپ: چاپ اول ۱۳۹۵

شابک ۹۷۸-۹۶۴-۰۵-۲۵۳۴-۰

ISBN: 978-964-05-2534-0

جوان‌ها قدر جوانیشان را
بدانند و آن را در علم و
تقوی و سازندگی خودشان
صرف کنند که اشخاصی
امین و صالح بشوند.
مملکت ما با اشخاص امین
می‌تواند مستقل باشد.

امام خمینی
«رحمةُ اللهِ عَلَیْهِ»

کلیه حقوق مادی و معنوی این کتاب متعلق به سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی وزارت آموزش و پرورش است و هرگونه استفاده از کتاب و اجزای آن به صورت چاپی و الکترونیکی و ارائه در پایگاه‌های مجازی، نمایش، اقتباس، تلخیص، تبدیل، ترجمه، عکس‌برداری، نقاشی، تهیه فیلم و تکثیر به هر شکل و نوع، بدون کسب مجوز ممنوع است و متخلفان تحت پیگرد قانونی قرار می‌گیرند.

این کتاب بر جست‌وجوگری و انجام فعالیت‌های پژوهشی برای فهم زمینه‌ها، علل، عوامل، آثار و نتایج رویدادها و تحولات تاریخی، توجه و تأکید ویژه دارد و حفظ و به‌خاطر سپردن جزئیات را روا نمی‌دارد. دبیران محترم حتماً در ارزشیابی و طراحی آزمون به این نکته مهم توجه نمایند.

فهرست	
۱	فصل اول : تاریخ‌شناسی؛ کاوش در گذشته
۲	درس ۱ : تاریخ و تاریخ‌نگاری
۱۲	درس ۲ : تاریخ؛ زمان و مکان
۲۰	درس ۳ : باستان‌شناسی؛ در جست‌وجوی میراث فرهنگی
۲۹	فصل دوم : جهان در عصر باستان؛ میراث بشری
۳۰	درس ۴ : پیدایش تمدن؛ بین‌النهرین و مصر
۴۲	درس ۵ : هند و چین
۵۰	درس ۶ : یونان و روم
۶۱	فصل سوم : ایران در عصر باستان؛ سرآغاز هویت ایرانی
۶۲	درس ۷ : مطالعه و کاوش در گذشته‌های دور
۷۰	درس ۸ : سپیده‌دم تمدن ایرانی
۸۰	درس ۹ : ورود آریایی‌ها تا پایان هخامنشیان
۹۰	درس ۱۰ : اشکانیان و ساسانیان
۹۹	درس ۱۱ : آیین‌کشورداری
۱۰۹	درس ۱۲ : جامعه و خانواده
۱۱۸	درس ۱۳ : اقتصاد و معیشت
۱۲۸	درس ۱۴ : دین و اعتقادات
۱۳۶	درس ۱۵ : زبان و آموزش
۱۴۲	درس ۱۶ : هنر و معماری

سخنی با دبیران گرامی

یزدان یکتا را سپاس می‌گوییم که توفیق تألیف کتاب تاریخ پایه دهم، ویژه دانش‌آموزان رشته ادبیات و علوم انسانی را با عنوان «ایران و جهان باستان» به ما عطا کرد. پیش از ورود به متن کتاب، توجه شما همکاران گرامی را به چند نکته جلب می‌کنیم.

۱) کتاب تاریخ دهم، در چارچوب رویکرد و اهداف اسناد تحولی (سند تحول بنیادین و سند برنامه درسی ملی) و در ادامه برنامه درسی مطالعات اجتماعی دوره اول متوسطه تدوین و تألیف شده است. رویکرد خاص این کتاب، توجه و تأکید بر توسعه سواد تاریخی، تحکیم هویت فردی و جمعی متربّیان و کمک به ارتقای تربیت سیاسی و اجتماعی آنان، به عنوان یک شهروند مطلوب است.

۲) در این کتاب تجزیه و تحلیل و درک زمینه‌ها، علل، عوامل، آثار و پیامدهای رویدادها و تحولات تاریخی، مورد توجه و تأکید است و به هیچ وجه انباشت ذهنی و به خاطر سپردن جزئیات را تجویز و توصیه نمی‌کند. بنابراین، ضرورت دارد که دبیران محترم در فرایند ارزشیابی مستمر و به ویژه در طراحی آزمون‌های کتبی پایانی، به این نکته مهم توجه جدی داشته باشند.

۳) انتظار می‌رود، مباحث فصل اول (تاریخ‌شناسی)، مقدمه‌ای باشد که دانش‌آموزان بر مبنای آن، در فصل دوم و به ویژه فصل سوم، به تدریج مهارت‌های کاوشگری خود (شناسایی و تشخیص منابع دست اول و دست دوم؛ جست و جوی شواهد و مدارک از منابع؛ کاربرست شواهد و مدارک برای استنباط و تحلیل مباحث تاریخی) را ارتقا بخشند. به همین منظور، مطالب متنوعی از متن منابع تاریخی، با عنوان «بررسی شواهد و مدارک» در لابه‌لای مطالب کتاب گنجانده شده است؛ با این هدف که دانش‌آموزان با منابع و نحوه استفاده از آنها در پژوهش تاریخی آشنا شوند.

لازم به یادآوری است که در ارزشیابی مستمر (شفاهی یا کتبی) و پایانی، به هیچ وجه نباید از متن مطالبی که با عنوان بررسی شواهد و مدارک در کتاب آمده است، پرسشی طرح گردد. تنها در صورتی ارزشیابی از این گونه مطالب مجاز است که متن مورد نظر ارائه شود و پرسش‌های استنباطی و تحلیلی در حد توان ذهنی دانش‌آموزان از آن طرح شود.

۴) علاوه بر محتوای مکتوب آموزشی، قطعه‌های صوتی (🔊)، تصویری (📷) و ویدئویی (📺) گوناگونی نیز برای پشتیبانی محتوای کتاب و ایجاد موقعیت‌های متنوع یادگیری، تهیه و پیشنهاد شده است. این قطعه‌ها از طریق نرم‌افزار بر فراز آسمان در اختیار شما همکار گرامی قرار می‌گیرد. تمّاً می‌شود، ارائه و نمایش این قطعه‌ها را بخشی از فرایند تدریس به حساب آورید و تمام کوشش خود را برای بهره‌مندی دانش‌آموزان از این رسانه‌ها در برنامه تدریس تاریخ به کار بندید. با توجه به علاقه دانش‌آموزان به رسانه‌های دیجیتال، آنان را تشویق و راهنمایی کنید که گزارش بخشی از فعالیت‌های کاوش و جست‌وجوی خود را از طریق این رسانه‌ها، مثلاً در قالب پاورپوینت ارائه دهند.

۵) فعالیت‌های گوناگونی در متن درس طراحی شده است که دانش‌آموزان را در فرایند یاددهی - یادگیری درگیر کند و موقعیت‌هایی برای تفکر و گفت و گوی علمی در کلاس فراهم آورد. بنابراین، این فعالیت‌ها را به مثابه بخشی از فرایند تدریس به حساب آورید و انجام آنها را به خارج از کلاس، موکول نکنید. فراگیران را راهنمایی و تشویق کنید که به صورت گروهی و با همفکری، فعالیت‌ها را انجام دهند.

۶) نمودار خط زمان و نقشه‌های تاریخی، از جمله ابزارهای مهم آموزشی در فرایند تدریس درس تاریخ به شمار می‌روند. در این کتاب، بخشی از محتوا، به خصوص زمان رویدادها و نام‌های اشخاص و مکان‌های تاریخی از طریق آنها ارائه شده و فعالیت‌هایی بر اساس آنها طراحی شده است. ضرورت دارد در جریان یاددهی - یادگیری، این ابزارها مورد استفاده قرار گیرند، اما به هیچ وجه نباید دانش‌آموزان را وادار به حفظ اطلاعات مندرج در این ابزارها کرد. دانش‌آموزان را تشویق نمایید که با مرور دقیق نمودارها و نقشه‌ها، فعالیت‌های مربوط به آنها را انجام دهند. به منظور ایجاد انگیزه و تعمیق یادگیری، فراگیران را ترغیب و راهنمایی بفرمایید که نمودارهایی با موضوع‌های متنوع، طراحی کنند مثلاً جدول سلسله‌ها و یا فرمانروایان یک سلسله، آثار و بناهای شاخص دوران باستان تاریخ ایران را در اختیار آنان قرار دهید و از آنها

بخواهید که نمودارهای ساده یا مصور ترسیم نمایند. توجه داشته باشید که در آزمون‌های پایانی، از مندرجات نقشه‌ها، نمودارها و جدول‌ها هیچ پرسشی طرح نشود.

۷) مطالبی که با عنوان **یک توضیح** در کتاب آمده، ارزش و اهمیتی همانند سایر مطالب و مباحث کتاب دارند و ضروری است که در جریان تدریس و ارزشیابی مستمر مورد توجه قرار گیرند، اما در آزمون‌های پایانی، نباید پرسشی از محتوای **یک توضیح** طرح شود.

۸) همکاران ارجمند، مجدداً تأکید می‌شود که هدف این کتاب، فراهم آوردن موقعیت‌هایی برای فرزندان این مرز و بوم است که به مطالعه و شناخت گذشتهٔ جامعه و کشور خویش علاقه یابند و مهارت‌های کاوشگری خود را ارتقا دهند. از این رو، اساس فرایند یادگیری-یاددهی را بر تشویق و راهنمایی پیوستهٔ مترّبان به مطالعه و جست‌وجو در منابع و مآخذ تاریخی قرار دهید و مراقبت نمایید که توجه و تمرکز فراگیران صرفاً به انباشت ذهنی واژه‌ها، عبارات و جمله‌های کتاب درسی، محدود و منحصر نشود. خلاصهٔ کلام، هدف کتاب درسی تاریخ این نیست که یادگیران فقط مجموعه‌ای از گزاره‌های تاریخی را به شکلی مستقل و مجزا از هم به ذهن بسپارند، بلکه مقصود آن است که دانش‌آموزان با مطالعهٔ کتاب درسی، جست‌وجو و بررسی شواهد و مدارک در منابع، همفکری، گفت و گو و کار گروهی، علل، آثار و نتایج رویدادهای مهم و نقش شخصیت‌های برجستهٔ تاریخی را بررسی و تحلیل و موقعیت جامعه و کشور خویش را در دوران مختلف ارزیابی کنند.

۹) بستهٔ آموزشی نرم‌افزار **برفراز آسمان**، حاوی نکاتی دربارهٔ کتاب درسی تاریخ دهم و نیز مجموعه‌ای از مواد پشتیبان کتاب از قبیل: قطعه‌های صوتی، تصویری و ویدئویی و نیز نسخهٔ بی‌دی‌اف تعدادی از **مقاله‌های علمی** دربارهٔ موضوع‌های مختلف تاریخ‌شناسی و تحولات تاریخ باستان است. تقاضا می‌شود که این مجموعه را به دقت ملاحظه فرمایید. بخشی از این مجموعه، شامل منابع و مواد پشتیبان کتاب بر روی وبگاه‌های دفتر تألیف کتاب‌های درسی ابتدایی و متوسطه نظری و گروه درسی تاریخ آن دفتر نیز بارگذاری شده است. برای تهیهٔ این نرم‌افزار می‌توانید از طریق وبگاه پخش انتشارات مدرسه به نشانی: en-madreseh.ir اقدام نمایید.

آدرس وبگاه دفتر تألیف کتاب‌های درسی ابتدایی و متوسطه نظری: www.talif.sch.ir
آدرس وبگاه گروه درسی تاریخ دفتر تألیف کتاب‌های درسی ابتدایی و متوسطه نظری:

www.history-dept.talif.sch.ir

۱۰) فهرست منابع و مآخذی که در تدوین و تألیف محتوا و تصاویر کتاب از آنها استفاده شده، در بسته آموزشی نرم افزار برفراز آسمان و کتاب راهنمای معلم آمده است.

۱۱) همکار گرامی، گروه برنامه‌ریزان و مؤلفان کتاب درسی در دفتر تألیف کتاب‌های درسی، آمادهٔ دریافت انتقادها و پیشنهادهای شما دربارهٔ این کتاب هستند. لطفاً نظرها و دیدگاه‌های خود را از طریق پیام‌نگار (ایمیل) زیر ارسال نمایید.

history-dept@talif.sch.ir

گروه تاریخ دفتر تألیف کتاب‌های درسی ابتدایی و متوسطه نظری

سخنی با دانش‌آموزان عزیز

دانش‌آموز عزیز، در دوره‌های ابتدایی و اول متوسطه، بخش‌هایی از کتاب مطالعات اجتماعی شما درباره تاریخ ایران و اسلام بود. در دوره دوم متوسطه، تاریخ به صورت درسی مستقل برای دانش‌آموزان رشته ادبیات و علوم انسانی، در پایه‌های دهم، یازدهم و دوازدهم ارائه می‌شود.

توجه شما عزیزان را به چند نکته درباره کتاب درسی تاریخ دهم جلب می‌نماییم:

۱) این کتاب دارای سه فصل است. در فصل اول با عنوان تاریخ‌شناسی، شما درباره موضوع علم تاریخ، روش پژوهش و منابع آن علم، مطالعه و کاوش خواهید کرد. محتوای این فصل به شما کمک می‌کند که پی ببرید تاریخ چگونه و با استفاده از چه منابع و مآخذی، پژوهش و نوشته می‌شود.

فصل دوم کتاب به تاریخ جهان و فصل سوم به تاریخ ایران در دوران باستان اختصاص دارد. انتظار می‌رود که شما بخشی از آموخته‌هایتان در فصل اول را در فصل‌های دوم و سوم، به کار بندید و مهارت کاوشگری خود را تقویت نمایید.

۲) دانش‌آموز عزیز، این کتاب بدین منظور تألیف نشده است که شما کلمه به کلمه و سطر به سطر آن را به خاطر بسپارید؛ بلکه یکی از اهداف این کتاب، تقویت انگیزه جست‌وجوی علمی و ارتقای مهارت کاوشگری شما در موضوع‌های تاریخی است. هدف دیگر آن، فراهم آوردن موقعیت‌ها و فرصت‌هایی است که شما با مطالعه و انجام فعالیت‌های فردی و گروهی، علل و نتایج رویدادهای مهم تاریخی و نقش و تأثیر شخصیت‌های بزرگ را در تاریخ، بررسی و درک نمایید.

مثلاً انتظار نمی‌رود که در پایان سال تحصیلی، شما حجم عظیمی از نام‌های سلسله‌ها، فرمانروایان، کشورها، شهرها و سال‌ها را حفظ کرده باشید، اما انتظار می‌رود که بدانید چرا ایشیا و آثار باستانی، ارزشمند و برای شناخت گذشته مفید هستند. همچنین انتظار می‌رود بتوانید علل و نتایج رویدادهای مهم تاریخی را که در کتاب مورد بحث قرار گرفته‌اند، شرح دهید و یا اینکه نقش و تأثیر شخصیت‌هایی مانند زرتشت، کورش و داریوش هخامنشی و... را در تاریخ ایران باستان ارزیابی کنید.

۳) مطالبی که با عنوان «بررسی شواهد و مدارک» و «یک توضیح» در کتاب آمده است، ارزش و اهمیتی همچون سایر مطالب کتاب دارند و نادیده گرفتن آنها، یادگیری مباحث دیگر را با مشکل مواجه می‌سازد. بنابراین، این قسمت‌ها را مانند دیگر قسمت‌های کتاب جدی بگیرید و فعالیت‌های مربوط به آنها را انجام دهید. در آزمون‌های کتبی و پایانی، از قسمت‌های «یک توضیح» و همچنین از متن «بررسی شواهد و مدارک»، پرسشی طرح نخواهد شد؛ اما دبیر می‌تواند در آزمون‌های پایانی، متن یکی از «بررسی شواهد و مدارک» را در اختیار شما قرار دهد و پرسش‌های استنباطی و مفهومی درباره آن طرح نماید.

۴) در این کتاب، بخشی از محتوای آموزشی به وسیله نقشه‌های تاریخی، نمودارهای خط زمان و دیگر نمودارها و جدول‌ها، ارائه شده که لازم است به آنها نیز توجه کامل نمایید و فعالیت‌های مربوط به آنها را اجرا کنید. از مندرجات نقشه‌ها، نمودارها و جدول‌ها نیز در آزمون‌های کتبی و پایانی پرسشی طرح نخواهد شد.

۵) قطعه‌های صوتی، تصویری و ویدئویی مختلفی با موضوع‌های گوناگون تاریخی، تهیه و پیشنهاد شده است که دبیر محترم به تناسب موضوع و موقعیت تدریس، در کلاس به نمایش خواهد گذاشت. این قطعه‌ها به شما در یادگیری بهتر تاریخ کمک می‌کنند.

۶) دانش‌آموز گرامی، گروه برنامه‌ریزان و مؤلفان کتاب درسی در دفتر تألیف کتاب‌های درسی، آماده دریافت انتقادات و پیشنهادهای شما درباره این کتاب هستند. خواهشمند است نظر و دیدگاه‌های خود را از طریق پیام‌نگار (ایمیل) زیر ارسال نمایید.

history-dept@talif.sch.ir

گروه تاریخ دفتر تألیف کتاب‌های درسی ابتدایی و متوسطه نظری

فصل اول

تاریخ شناسی؛ کاوش در گذشته

تاریخ، مطالعه و کاوش در گذشته برای شناخت حال است. مورخان با طرح پرسش، گردآوری اطلاعات و جست‌وجوی شواهد و مدارک به بازسازی زندگی مردمان و جوامع پیشین می‌پردازند. پژوهش در رویدادها و تحولات تاریخی به ما می‌آموزد، انسان‌ها و جوامعی را که اندیشه‌ها و تجربیات آنان در شکل‌دادن به زندگی کنونی ما نقش داشته بشناسیم و از سرانجام کارها و سرنوشت آنان عبرت بگیریم. علاوه بر آن، مطالعه و تحلیل تاریخ به ما کمک می‌کند که هویت و جایگاه خود را به‌عنوان یک ایرانی و مسلمان در جهان امروزی، هرچه بهتر و دقیق‌تر درک کنیم.

درس ۱ تاریخ و تاریخ نگاری

شما تاکنون مطالب مختلفی درباره تاریخ و گذشته خوانده و یا شنیده‌اید. حتماً این سؤال‌ها به ذهن شما راه یافته که تاریخ چیست؟ مورخان چگونه و با استفاده از چه منابعی تاریخ را می‌نویسند؟ و اصلاً چرا باید تاریخ خواند؟ در این درس شما با کاوش درباره چستی علم تاریخ، شیوه‌های تاریخ‌نگاری و کارکردهای آن، پاسخ این پرسش‌ها را جست و جو نموده و قادر خواهید بود که درباره یک موضوع تاریخی، طرح ساده پژوهشی بنویسید.

نمایش تصویر

علمی است که به وسیله آن، رویدادهای گذشته براساس شواهد و مدارک مطالعه و تحلیل می‌شوند؛ مثلاً تاریخ روابط اقتصادی ایران و هند در دوران اشکانیان. گاهی هم می‌گوییم «تاریخ» و منظورمان از آن، تعیین روز و ماه و سال است، یعنی همان تقویم سالانه که همه با آن آشنایید.

تاریخ چیست؟

واژه تاریخ دارای معانی مختلفی است. گاهی منظور از آن، مجموعه حوادث و رویدادهایی است که یک فرد یا یک جامعه از سر گذرانده است. مانند «تاریخ ایران» که منظور از آن، مجموعه حوادثی است که بر سر مردم ایران در زمان گذشته آمده است. اما گاهی واژه تاریخ در نوشته‌ها و زبان مردم به کار می‌رود و منظور از آن علم و روش‌های

فعالیت ۱

مشخص کنید واژه تاریخ در هر یک از جمله‌های زیر چه معنایی دارد.

الف - تاریخ را باید به شیوه علمی و روشمند نوشت.

ب - هنوز تاریخ برگزاری انتخابات شورای دانش آموزی مدرسه، تعیین نشده است.

پ - تاریخ باستان مملو از جنگ و کشورگشایی است.

فردی و جمعی انسان هاست. تاریخ، علمی است که به مطالعه جنبه‌های مختلف زندگی انسان‌ها و جامعه‌ها در گذشته می‌پردازد و علل و نتایج افکار و اعمال پیشینیان را بررسی و تحلیل می‌کند. بنابراین، هدف علم تاریخ، شناخت و آگاهی نسبت به زندگی اجتماعی در گذشته است که شامل تمامی جنبه‌های فکری، مذهبی، سیاسی، نظامی، اقتصادی، علمی، حقوقی و هنری می‌شود.

ویژگی‌های رویدادهای تاریخی: الف - دور از دسترس اند و قابل مشاهده نیستند و نمی‌توان آنها را به طور مستقیم درک کرد، بلکه باید با استفاده از شواهد و مدارک آنها را شناخت. ب - تکرارناپذیرند و قابل تجربه نیستند. پ - مجزا و مستقل نیستند و با یکدیگر رابطه علت و معلولی دارند. انسان در تاریخ، نقش محوری و اساسی دارد و رویدادها و تحولات تاریخی در نتیجه کُنش (عملکرد و اقدام) متقابل انسان‌ها با یکدیگر و با طبیعت، پدید آمده‌اند. نهادها، جوامع، کشورها و در یک کلام تمدن نیز پیامد کُنش‌های

● سنگ پالمو، تکه‌ای بزرگ از یک ستون سنگی یادبود به نام «سالنامه شاهي» مربوط به پادشاهی کهن مصر است. موزه شهر پالمو-ایتالیا

تاریخ‌نگاری و روش پژوهش در تاریخ

پیشینه تاریخ‌نگاری: تاریخ از جمله علمی است که پیشینه بسیار کهنی دارد. پس از اختراع خط در حدود ۵ هزار سال پیش، به تدریج توجه انسان به ثبت و نگارش رویدادهای عصر خویش جلب شد. قدیمی‌ترین متن تاریخی که تاکنون کشف شده، تکه‌ای از سنگ‌نوشته‌ای به خط کهن مصری است که بیش از ۴ هزار سال قدمت دارد. در این سنگ‌نوشته نام تعدادی از فراعنه و برخی حوادث دوران آنان ذکر شده است. از روزگار باستانی ایران به‌ویژه دوره هخامنشیان و ساسانیان نیز سنگ‌نوشته‌هایی باقی مانده است که نشان از توجه ایرانیان به ثبت و ضبط وقایع تاریخی دارد.

سنگ‌نوشته بیستون که به دستور داریوش یکم، پادشاه هخامنشی بر سینه کوهی واقع در شهر بیستون از توابع شهرستان هرسین در استان کرمانشاه کنونی کنده شده است، یکی از بزرگ‌ترین سنگ‌نوشته‌های جهان به‌شمار می‌رود. داریوش در این سنگ‌نوشته به برخی اقدامات خود از جمله سرکوب گئومات مَغ و دیگر شورشیان اشاره کرده است. در بندهای ۱۲ و ۱۳ از ستون اول سنگ‌نوشته بیستون آمده است: «داریوش شاه گوید: این شاهی که گئومات مغ از کمبوجیه [پسر کورش بزرگ] ستانده دیرگهان در [آخاندان] ما بود. پس از آن گئومات مغ (آن را) از کمبوجیه ستاند.

هم پارس، هم ماد، هم سایر کشورها را او تصرف کرد و از آن خود نمود. او شاه شد ... آنگاه من با چند مرد، آن گئومات مغ و آنهایی را که برترین مردان دستیار او بودند، کشتم ... شاهی را از او ستاندم. به خواست آهوزه مزدا من شاه شدم».

فعالیت ۲

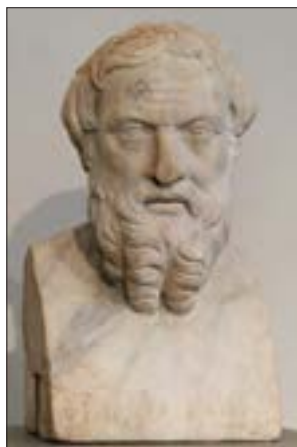
با توجه به مطالب سنگ‌نوشته بیستون، دلیل بیاورید که چرا این سنگ‌نوشته به‌عنوان یک سند تاریخی معتبر محسوب می‌شود.

یک توضیح

تاریخ افسانه‌ای

اقوام و جوامع باستانی، حتی پیش از اختراع خط نیز به سرگذشت پیشینیان خود توجه و علاقه نشان می‌دادند. از این رو، سرگذشت قوم و اجتماع خود را معمولاً از ابتدای آفرینش به صورت شفاهی و سینه‌به‌سینه نقل می‌کردند. این سرگذشت‌نامه‌ها آمیخته با افسانه و داستان‌های حماسی بود و بعدها که تاریخ‌نگاری آغاز شد، بخش‌هایی از آنها به کتاب‌های تاریخی نیز راه یافت.

سرپیس هرودت

در ایران باستان گویا سالنامه‌های دولتی وجود داشته که حاوی اخبار و رویدادهای مهم بوده‌اند. علاوه بر این، می‌توان تدوین و نگارش «خدای‌نامه» (خدای‌نامک) در زمان ساسانیان را نمونه‌ای از دلبستگی ایرانیان به نگارش وقایع و ضبط سلسله حوادث تاریخی دانست.

تاریخ‌نگاری در مفهوم کامل آن، از قرن پنجم پیش از میلاد در یونان باستان و با ظهور مورخ بزرگی مانند هرودت^۱ که «پدر تاریخ» لقب گرفت، آغاز شد. کتاب تاریخ او که بخش عمده مطالب آن به شرح جنگ‌های یونان و ایران اختصاص دارد، کهن‌ترین و کامل‌ترین اثر تاریخی به‌جا مانده از عصر باستان است.

پس از هرودت، دیگر نویسندگان یونانی و سپس رومی، راهی را که او آغازکننده آن بود، ادامه دادند و فن تاریخ‌نویسی را تکامل بخشیدند. از این مورخان، آثار برجسته‌ای درباره موضوع‌های تاریخی به‌جا مانده است.

برخی پژوهشگران معتقدند که رواج و رونق ادبیات و فلسفه، تأثیر مهمی بر شکوفایی و گسترش علم تاریخ در یونان باستان داشته است.

در دوران اسلامی، تاریخ‌نگاری در میان مسلمانان رواج و گسترش چشمگیری یافت و کتاب‌های تاریخی ارزشمندی توسط مورخان مسلمان نوشته شد. شمار زیادی از این مورخان مانند: طبری، بیهقی و ... ایرانی بودند.

نمونه‌ای از آثار و نوشته‌های تاریخی

۱- علم تاریخ صرفاً به توصیف و شرح زندگانی و اقدامات فرمانروایان و امور سیاسی و نظامی محدود نمی‌شود؛ بلکه همه ابعاد فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی، هنری و ... جوامع گذشته را دربرمی‌گیرد. به همین دلیل در پژوهش‌های نوین تاریخی، تمام جنبه‌های زندگی مردمان و جوامع گذشته مورد بررسی و مطالعه قرار می‌گیرد.

۲- علم تاریخ صرفاً به ثبت و نقل رویدادهای گذشته بسنده نمی‌کند، بلکه زمینه‌ها، علت‌ها، نتایج و آثار گوناگون حوادث تاریخی را نیز بررسی و تجزیه و تحلیل می‌نماید. برای مثال امروزه پژوهشگران تاریخ، برای بررسی واقعه مهمی مانند سقوط ساسانیان، فقط به توصیف ماجرای جنگ‌هایی که میان سپاه ساسانی و اعراب مسلمان رخ داد، اکتفا نمی‌کنند، بلکه در ابعادی وسیع‌تر، زمینه‌ها و علت‌های سیاسی، نظامی، اقتصادی و اجتماعی این واقعه را به همراه آثار و پیامدهای گوناگون آن، بررسی و تحلیل می‌کنند.

علاوه بر اینها، در پژوهش‌های علمی تاریخ، از یافته‌های علوم و فنون مختلف مانند باستان‌شناسی، جامعه‌شناسی، فلسفه، جغرافیا، اقتصاد، زبان‌شناسی و گاه‌شماری استفاده می‌شود.

تا قرن ۱۹م. مورخان اغلب به تنظیم، ثبت و نگارش وقایع می‌پرداختند و توجه چندانی به بررسی علل، آثار و نتایج رویدادهای تاریخی نداشتند. علاوه بر آن، عمده تمرکز این مورخان بر بیان حوادث سیاسی و نظامی و شرح حال فرمانروایان بود و به مسائل و موضوع‌های اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی اهمیتی نمی‌دادند.

برخی از وقایع‌نویسان به‌عنوان منشی در خدمت شاهان و حاکمان بودند و آنان را در مسافرت‌ها و جنگ‌ها همراهی می‌کردند. علاوه بر این، بعضی از مورخان درباری به اسناد و مدارک دولتی دسترسی داشتند و می‌توانستند از آنها برای ثبت و نگارش رویدادها استفاده کنند.

به‌دنبال تحولات فکری و علمی که در دوره رنسانس (قرن‌های ۱۶ تا ۱۸ م.) در اروپا به وقوع پیوست، به تدریج علم تاریخ نیز متحول شد و شیوه نوینی در تاریخ‌نگاری پدید آمد. اساس این شیوه بر سنجش دقیق منابع، اسناد به اسناد و مدارک معتبر و دوری از داستان‌پردازی بود.

تاریخ‌نگاری نوین دارای ویژگی‌هایی است که آن را از تاریخ‌نویسی و وقایع‌نگاری‌های قبلی متمایز می‌سازد. این ویژگی‌ها عبارت‌اند از:

مراحل پژوهش در تاریخ

۲- تدوین پرسش‌های تحقیق؛ هر پژوهش علمی نیازمند یک یا چند پرسش است. پرسش‌ها علاوه بر آنکه هدف پژوهش را مشخص می‌کنند، مانع از به بیراهه رفتن پژوهشگر از مسیر درست پژوهش می‌شوند. در پژوهش‌های تاریخی، پرسش‌های پژوهش اغلب دربارهٔ زمینه‌ها، علت‌ها، آثار و نتایج رویدادها و یا نقش افراد و گروه‌های درگیر در رویدادها، مطرح می‌شوند.

پژوهش در تاریخ دارای مراحل است که عبارت‌اند از:
۱- انتخاب موضوع؛ برای انتخاب موضوع پژوهش، معیارهایی باید مورد توجه قرار گیرد؛ مثلاً موضوع تحقیق تازه باشد و تکراری نباشد. هر پژوهش باید مسئلهٔ تازه‌ای را مورد بررسی قرار دهد و حرف و نظر جدیدی را ارائه دهد. موضوع تحقیق همچنین باید دارای اثر و فایده‌ای باشد. علاوه بر اینها، محقق باید موضوعی را برگزیند که منابع و اطلاعات کافی در مورد آن موجود باشد.

فعالیت ۳

الف - به چند گروه تقسیم شوید و با راهنمایی دبیر خود، هر گروه یک موضوع تحقیق دربارهٔ تاریخ ایران باستان با ویژگی‌هایی که برشمرده شد، ارائه دهید.

ب - فرض کنید می‌خواهید دربارهٔ اهمیت و نقش جادهٔ ابریشم در دورهٔ ساسانیان تحقیق کنید. با همفکری، پرسش‌های این تحقیق را کامل نمایید.

۱- جادهٔ ابریشم از چه کشورها و سرزمین‌هایی می‌گذشت؟

۲- .....

۳- .....

۴- .....

۵- جادهٔ ابریشم چه اهمیت و نقشی در روابط فرهنگی ایران با دیگر کشورها داشت؟

و صداقت داشته‌اند؟ همچنین اگر محقق از اسناد استفاده کند، باید از اصالت سند و جعلی نبودن آن مطمئن شود.
۴- گردآوری و تنظیم اطلاعات؛ در این مرحله، پژوهشگر اطلاعات مربوط به موضوع تحقیق را از منابع و اسناد تاریخی استخراج و سپس تنظیم و دسته‌بندی می‌نماید.

۳- شناسایی منابع؛ در این مرحله، پژوهشگر پس از شناسایی منابع و اسناد تحقیق، میزان اعتبار، دقت و صحت آنها را ارزیابی می‌کند؛ مثلاً نویسندگان منابع چه کسانی بوده‌اند؟ چه گرایش دینی، اجتماعی یا سیاسی داشته‌اند؟ آیا خود شاهد وقایع بوده‌اند یا از زبان دیگران حوادث را نقل کرده‌اند؟ تا چه اندازه در نقل رویدادها دقت

فعالیت ۴

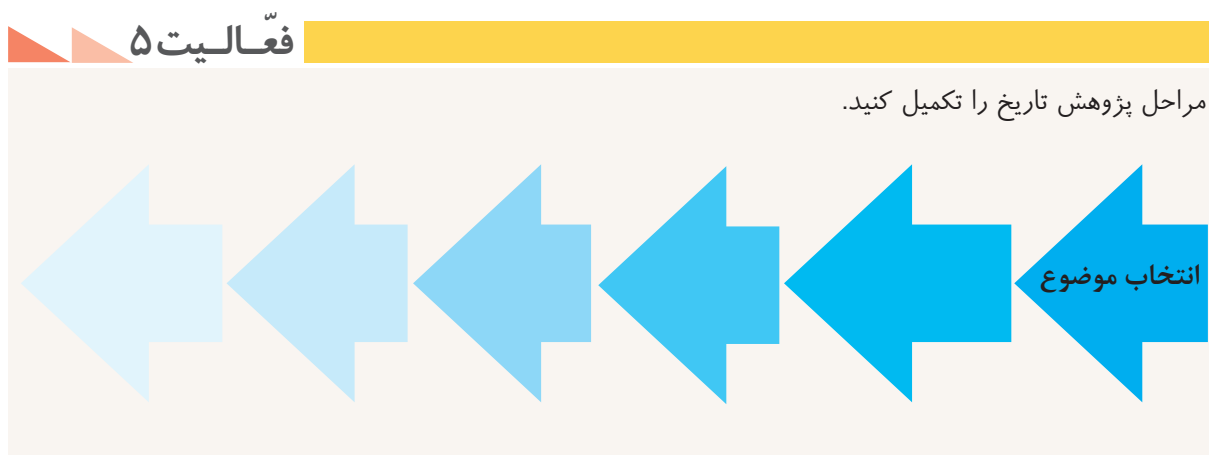
با مراجعه به کتابخانهٔ مدرسه، محله یا کتابخانهٔ شخصی خود، یکی از منابع دست اول یا دست دوم تاریخ را انتخاب کرده، سپس موضوعی از آن کتاب را تعیین نمایید و مطابق نمونه فیش صفحهٔ بعد، فیش برداری کنید.

<p>موضوع اصلی: موضوع فرعی: کتاب: مؤلف: مترجم:</p> <p>جلد: صفحه: نوبت چاپ:</p> <p>تاریخ نشر: محل نشر:</p>	<p>موضوع اصلی: دین و اعتقادات در دوره هخامنشیان موضوع فرعی: رسم قربانی کردن برای خدایان کتاب: تاریخ مؤلف: هرودت مترجم: هادی هدایتی</p> <p>جلد: اول تاریخ نشر: ۱۳۳۶ صفحه: ۲۱۶ محل نشر: تهران نوبت چاپ: —</p>
<p>.....</p> <p>.....</p> <p>.....</p> <p>.....</p> <p>.....</p> <p>.....</p> <p>.....</p> <p>.....</p>	<p>و اما مراسم مذهبی که پارس‌ها [منظور ایرانیان] در موقع اهدای قربانی به خدایان رعایت می‌کنند از این قرار است: پارس‌ها در موقع اهدای قربانی، نه قربانگاه بنا می‌کنند و نه آتش روشن می‌کنند. اندودن به روغن مقدس و نواختن نی و بستن نوار به قربانی و افشاندن جو مقدس، نزد آنها مرسوم نیست. وقتی یک نفر اهل پارس به یکی از خدایان قربانی اهدا می‌کند، حیوان را به محلی پاک هدایت می‌کند و سپس تاجی از گل و به خصوص گل خرزهره بر کلاه خود قرار می‌دهد و آنگاه نام خدا را بر زبان جاری می‌کند. کسی که قربانی به خداوند اهدا می‌کند نمی‌تواند فقط برای شخص خود دعای خیر کند و باید برای سعادت و خوشبختی پادشاه و تمام مردم پارس دعا کند و خود او نیز در جمع پارس‌ها به حساب می‌آید.</p>

است، می‌تواند اثر انگشت و یا هر شیء به جا مانده در صحنه وقوع جرم باشد. اما شواهدی که مورخ به دنبال آنها است، تمامی منابع، اسناد و مدارکی هستند که درباره زندگی مردم در روزگاران گذشته، اطلاعاتی در اختیار قرار می‌دهند.

۶- گزارش یافته‌های پژوهش: در این مرحله، پژوهشگر نتایج و یافته‌های تحقیق را استخراج و در قالب گزارش علمی ارائه می‌کند.

۵- تحلیل و تفسیر اطلاعات: تحلیل و تفسیر رویدادهای تاریخی کار ساده‌ای نیست و مورخان برای انجام این کار، نیازمند روش‌ها و مهارت‌های خاصی هستند. در واقع کار مورخان شباهت بسیاری به کار کارآگاهان پلیس دارد. کارآگاهان، و مورخان هر دو به دنبال شواهد و مدارکی هستند که به گونه‌ای گذشته را بازسازی و تفسیر کنند. اولی به دنبال بازسازی صحنه جرم و دومی در پی بازسازی وقایع گذشته است. شواهدی که کارآگاه به دنبال آن

منابع پژوهش علمی در تاریخ

خود ناظر رویدادها بوده‌اند و یا اینکه شرح ماجرا را از شاهدان واقعه شنیده‌اند. علاوه بر منابع مکتوب، تمامی آثار باستانی و تاریخی، شامل بناها، ابزارها، اشیاء، سنگ‌نگاره‌ها و سنگ‌نوشته‌ها، سکه‌ها و هر وسیله‌ای که از گذشته به‌جای مانده است، به‌عنوان منبع دست‌اول محسوب می‌شوند.

منابع پژوهش تاریخی از نظر درجه اهمیت و اعتبار به دو دسته: الف - منابع دست‌اول یا اصلی؛ ب - دست‌دوم یا فرعی، تقسیم می‌شوند.

منابع دست‌اول یا اصلی: به همه آثار گفته می‌شود که در زمان وقوع حادثه یا نزدیک‌ترین زمان به وقوع آن، نوشته شده‌اند. به عبارت دیگر، نویسندگان این نوع منابع،

○ منشور کورش

○ سکه اشکانی

○ طاق بستان

فعالیت ۶

تصاویر بالا را به دقت نگاه کنید و بگویید چرا هر یک از آنها، منبع دست‌اول برای دوره خود هستند.

منابع دست دوم یا فرعی: به همه منابع، تحقیقات و آثاری گفته می‌شود که مدت‌ها پس از وقوع رویدادها و با استفاده

از منابع دست اول، پدید آمده‌اند.

فعالیت ۷

با مراجعه به کتابخانه مدرسه یا منزل خود، چند نمونه از منابع دست اول و دست دوم تاریخ ایران را فهرست نمایید.

فواید و کارکردهای مطالعه تاریخ

علاوه بر این، جست‌وجوی شواهد و مدارک تاریخی و تحلیل و تفسیر علت‌ها، آثار و نتایج رویدادها، قوه درک و مهارت اندیشه‌ورزی را افزایش می‌دهد. در قرآن، آیات بسیاری است که به مطالعه سرگذشت اقوام گذشته دعوت کرده و آن را به عنوان یک منبع معتبر برای کسب شناخت و تفکر معرفی می‌کند. به گفته شهید استاد مطهری: «از نظر قرآن، تاریخ بشر و تحولات آن، بر طبق یک سلسله سنن و نوامیس صورت می‌گیرد و عزت‌ها، ذلت‌ها، موقیقت‌ها و شکست‌ها، خوشبختی‌ها و بدبختی‌های تاریخی حساب‌هایی دقیق و منظم دارد و با شناختن آن حساب‌ها و قانون‌ها می‌توان تاریخ حاضر را تحت فرمان درآورد و به سود سعادت خود و مردم از آن بهره‌گیری کرد.» (مجموعه آثار، جلد ۲، ص ۷۰)

از آنجایی که تاریخ با گذشته سر و کار دارد، شاید برای بسیاری از شما، این سؤال‌ها پیش آمده باشد که مطالعه و کاوش در تاریخ، مخصوصاً گذشته‌های بسیار دور، مثلاً هزاران سال پیش، چه فایده‌ای دارد؟ و یا با خواندن تاریخ به چه دانش، مهارت و نگرشی دست خواهیم یافت که برای زندگی امروزمان مفید و مؤثر است؟ در اینجا برخی از فایده‌ها و کارکردهای علم تاریخ که موجب عبرت‌آموزی می‌شود، بیان می‌گردد.

الف - منبع شناخت و تفکر: مطالعه سرگذشت انسان‌ها و جوامع گذشته، منبع و گنجینه ارزشمندی برای تقویت و پرورش قوه شناخت و تفکر به حساب می‌آید. با کاوش در گذشته می‌توان از تجربیات و اندیشه‌های مردمان گذشته برای تقویت قدرت شناخت و تفکر بهره گرفت.

«فَأَقْصِبْ قَلْبُكَ مِنَ الْإِسْطِاقِ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ» (اعراف: ۱۷۶). «قصه گذشتگان با ایشان بگوی باشد که تفکر کنند».

یک توضیح

پیشوایان دینی نیز بر نقش و اهمیت تاریخ به عنوان منبع شناخت و تفکر تأکید کرده‌اند.

سفارش امام علی علیه السلام به امام حسن علیه السلام درباره اهمیت مطالعه تاریخ:

«فرزندم، هر چند من به اندازه همه آنان که پیش از من بوده‌اند نزیسته‌ام، اما در کارهاشان نگریسته‌ام و در سرگذشت‌هاشان اندیشیده، و در آنچه از آنان مانده، رفته و دیده‌ام تا چون یکی از ایشان گردیده‌ام، بلکه با آگاهی که از کارهاشان به دست آورده‌ام گویی چنان است که با نخستین تا پسینشان به سر برده‌ام. پس از آنچه دیدم، روشن را از تاریک و سودمند را از زیانبار باز شناختم و برای تو از هر چیز زبده آن را جدا ساختم و نیکویی آن را برایت جست‌وجو کردم، و آن را که شناخته نبود از دسترس تو به دور انداختم.» (نهج البلاغه، نامه ۳۱)

ب - بهره‌گیری از گذشته برای حال و آینده: دامنه

شناخت و آگاهی تاریخی فقط محدود به گذشته نمی‌شود، بلکه به درک زمان حال و ترسیم مسیر آینده نیز کمک می‌کند؛ زیرا رویدادهای تاریخی اگرچه در زمان معینی در گذشته به وقوع پیوسته‌اند، اما آثار، نتایج و پیامدهای این رویدادها، گذشته، حال و آینده را به یکدیگر پیوند می‌دهد. برای مثال، نتایج و تأثیرات برخی حوادث عظیم تاریخی مانند تأسیس سلسله بزرگ هخامنشیان، جنگ‌های صلیبی، نهضت رنسانس، کشفیات جغرافیایی و انقلاب‌های بزرگ معاصر، فقط محدود به زمان وقوع این حوادث نبوده، بلکه دوران پس از آن حوادث را نیز به طرز چشمگیری متأثر کرده است. همچنین تحولی که پیامبران الهی و یا شخصیت‌های مهم تاریخی همچون افلاطون، ارسطو، کورش، ابن‌سینا، شاه اسماعیل صفوی، ناپلئون، امیرکبیر، امام خمینی و امثال آنان ایجاد کردند، نه تنها مردمان و جوامع عصر خویش، بلکه نسل‌های متمادی بشر را تا

به امروز تحت تأثیر قرار داده و بر آیندگان نیز تأثیرگذار خواهد بود.

مطالعه تاریخ به ما کمک می‌کند تا بفهمیم که فرهنگ‌ها و جوامع بشری چگونه و تحت تأثیر چه عوامل و شرایطی به وجود آمده، پیشرفت کرده و به وضعیت امروزی رسیده‌اند. بدین‌گونه، علم تاریخ می‌تواند ما را در ارزیابی و شناخت درست اوضاع و شرایط کنونی جامعه خویش و سایر جوامع و نیز ترسیم افق آینده، کمک کند.

پ - تقویت حس میهن‌دوستی و هویت ملی: مردمانی

که برای نسل‌های متوالی، سرگذشت مشترکی داشته و سالیان طولانی در شادی‌ها و تلخ‌کامی‌ها، موفقیت‌ها و شکست‌های هم شریک بوده‌اند، به طور طبیعی نسبت به سرزمین و گذشته خود، نوعی احساس علاقه و دلبستگی خاص پیدا می‌کنند. از این‌رو، آگاهی افراد یک جامعه نسبت به گذشته مشترکشان، باعث خودآگاهی و یگانگی بیشتر آنان می‌شود.

● اگر هنگام تعطیلات نوروز به شیراز مسافرت کنید، انبوهی از گردشگران از اقوام مختلف ایرانی را که از اقصی نقاط کشور به آن شهر آمده‌اند، مشاهده می‌کنید که علاوه بر زیارت بارگاه حضرت شاهچراغ، با افتخار، به بقایای کاخ‌های کورش، داریوش و خشایارشا هخامنشی در پاسارگاد و تخت جمشید می‌نگرند. چه چیزی، جز دلبستگی به میراث تاریخی و دینی می‌تواند این‌گونه موجب همدلی و همبستگی اقوام و قشرهای مختلف مردم شود؟

چگونه به جایگاهی که هم‌اکنون هستیم، رسیده‌ایم. آگاهی تاریخی ایرانیان به گذشته خود، به همراه زبان فارسی و فرهنگ ایرانی، نقش زیادی در حفظ موجودیت و هویت

شناخت گذشته و مطالعه و بررسی زندگی مردمان در زمان‌ها و مکان‌های دیگر، به ما کمک می‌کند که درک درستی از هویت و کیستی خود پیدا کنیم و بدانیم، که بوده‌ایم و

● تعدادی از آثار باستانی ایران که با پیگیری حقوقی دولت در سال ۱۳۹۴ به کشور بازگشت.

آنان در طول تاریخ داشته است. نیاکان ما به اتکای چنین آگاهی و دلبستگی به زبان و فرهنگ خویش بوده است که توانسته‌اند در برابر حوادث عظیمی همچون حمله اسکندر مقدونی، تهاجم ویرانگر مغولان و نظایر آن، دوام بیاورند و مانع فروپاشی جامعه و فرهنگ ایرانی شوند.

مطالعه و بررسی گذشته، همچنین ارزش و اهمیت میراث فرهنگی را به ما نشان می‌دهد و کمک می‌کند که میراث فرهنگی را به‌عنوان بخشی از هویت و شناسنامه ملی خویش بدانیم و در حفظ و نگهداری آن کوشا و سهیم باشیم.

فعالیت ۸

به تصویر بالا دقت کنید و بگویید چرا بازگرداندن اشیای تاریخی به کشور اقدامی مهم و ارزشمند است؟

پرسش‌های نمونه

- ۱ علم تاریخ را تعریف کنید.
- ۲ قلمرو و هدف علم تاریخ را بیان نمایید.
- ۳ تفاوت‌های تاریخ‌نگاری نوین را با وقایع‌نگاری توضیح دهید.
- ۴ منابع دست اول پژوهش در تاریخ، چه ویژگی‌هایی دارند؟
- ۵ تاریخ چگونه به فهم زمان حال و درک مسائل پیش روی انسان‌ها و جوامع کمک می‌کند؟
- ۶ تأثیر تاریخ را بر میهن‌دوستی و تقویت هویت ملی توضیح دهید.

درس ۲ تاریخ؛ زمان و مکان

زمان و مکان، دو رکن مهم دانش تاریخ به شمار می‌روند و نخستین پرسش‌هایی که برای تاریخ‌نگاران مطرح می‌شود، این است که رویدادهای تاریخی در چه زمانی و کجا رخ داده‌اند. در این درس، شما با بررسی تجربیات جوامع باستانی برای اندازه‌گیری زمان، اهمیت گاه‌شماری را در مطالعه تاریخ تحلیل و بیان می‌کنید.

تاریخ؛ زمان و گاه‌شماری

گاه‌شماری، نظامی است که انسان برای اندازه‌گیری دقیق زمان (ماه و سال) ابداع کرده است. دانش و مهارت اندازه‌گیری زمان، ارتباط نزدیکی با علوم مانند ریاضیات، نجوم و فیزیک دارد و ابداع تقویم، نتیجه تلاش مشترک دانشمندان این علوم به حساب می‌آید. در نتیجه نیاز به زمان‌سنجی بود که بشر موفق شد ابزارهایی مانند ساعت‌های آفتابی، آبی و شنی و همچنین وسیله پیچیده‌تری مثل اُسطلاب را برای رصد خورشید، ماه و دیگر سیارگان و ستارگان اختراع نماید.

دانش تاریخ بدون توجه به زمان، معنایی ندارد؛ چرا که رویدادهای تاریخی در زمان معینی در گذشته روی داده‌اند و بدون آگاهی از زمان روی دادن آنها، نمی‌توان به درکی منطقی و درستی از تاریخ دست یافت.

ابداع گاه‌شماری: انسان‌ها از گذشته‌های بسیار دور با زمان و نحوه سنجش آن مواجه بوده‌اند. یکی از دستاوردهای مهم بشر، اندازه‌گیری زمان و ابداع گاه‌شماری یا تقویم، به‌شمار می‌رود.

○ اسطلاب

○ ساعت آفتابی

○ ساعت شنی

یک توضیح

یکی از اقدامات ضروری در تنظیم و تدوین گاه‌شماری، انتخاب یک مبدأ معین است. مهم‌ترین مبدأهای گاه‌شماری عبارت‌اند از:

- ۱- **مبدأ دینی:** این مبدأ از رایج‌ترین مبدأهای گاه‌شماری در جهان است. یهودیان مبدأ گاه‌شماری خود را براساس پیدایش و آفرینش انسان؛ مسیحیان بر مبنای تولد حضرت مسیح ﷺ و مسلمانان بر پایه هجرت رسول اکرم ﷺ از مکه به مدینه تنظیم کرده‌اند.
- ۲- **مبدأ ملی و قومی:** رویدادهای ویژه‌ای که برای قوم، جامعه و ملتی، جنبه ملی و افتخارآمیز دارد می‌تواند به‌عنوان آغاز گاه‌شماری و تاریخ آنها قرار گیرد. مثل پیروزی در یک نبرد بزرگ و ملی، رهایی از ظلم و ستم زورگویان، برتخت نشستن یک پادشاه و کسب استقلال و آزادی. در گاه‌شماری‌های مصری، بابلی و اوستایی مبدأ گاه‌شماری، جلوس پادشاهان بود.
- ۳- **مبدأ مبتنی بر حوادث طبیعی:** برخی جوامع، رویدادهای بزرگ طبیعی مانند وقوع یک آتشفشان یا طوفانی عظیم و امثال اینها را به‌عنوان مبدأ گاه‌شماری خود قرار می‌دادند. به‌عنوان مثال سومری‌ها، گاه‌شماری و تاریخ خود را به قبل و بعد از طوفان تقسیم می‌کردند.

تاریخچه گاه‌شماری در جهان

مردمان بین‌النهرین (میان‌رودان) و مصریان باستان، در تنظیم و تدوین گاه‌شماری پیشگام بودند. در بین‌النهرین و به‌خصوص در میان بابلی‌ها، گاه‌شماری «خورشیدی - قمری» رایج بود. در این گاه‌شماری، سال به ۱۲ ماه قمری ۳۰ یا ۲۹ روزه تقسیم می‌شد. از آنجایی که سال قمری ۳۵۴ شبانه‌روز و سال خورشیدی ۳۶۵ و یک چهارم شبانه‌روز است، برای رفع این اختلاف، هر سه سال، یک ماه به سال می‌افزودند.

نام ماه‌های گاه‌شماری هجری شمسی، قمری و میلادی

هجری خورشیدی	هجری قمری	میلادی
فروردین	محرم	ژانویه
اردیبهشت	صفر	فوریه

مصریان نیز گاه‌شماری خورشیدی دقیق و منظمی داشتند. آنان سال را ۳۶۵ و یک چهارم شبانه‌روز محاسبه می‌کردند. در گاه‌شماری مصری، سال به ۱۲ ماه ۳۰ روزه تقسیم می‌شد و پنج روز اضافی، به آخر ماه دوازدهم افزوده می‌گردید. همچنین برای محاسبه یک چهارم شبانه‌روز اضافی، هر چهار سال یک روز به سال می‌افزودند و به قولی کیسه می‌گرفتند.

رومیان در آغاز، گاه‌شماری دقیقی نداشتند، به همین دلیل در سال ۴۶ ق.م. امپراتور روم (ژولیوس سزار) دستور داد گاه‌شماری رومی براساس گاه‌شماری مصری اصلاح شود. حدود دو قرن پس از آنکه امپراتوری روم دین مسیحیت را رسمیت بخشید، در سال ۵۲۵ م. تولد حضرت مسیح ﷺ به عنوان مبدأ گاه‌شماری رومیان (مسیحیان) تعیین شد. حدود ۱۰۰۰ سال بعد، پاپ گرگوار سیزدهم به کمک منجمان بار دیگر گاه‌شماری مسیحیان را اصلاح کرد. گاه‌شماری مسیحی، امروزه به نام گاه‌شماری میلادی شناخته می‌شود.

گاه‌شماری هجری قمری که تقویم رایج بیشتر کشورهای اسلامی به شمار می‌رود، بر پایه گردش ماه به دور زمین تنظیم شده است و مبدأ آن، اول محرم سالی است که پیامبر ﷺ از مکه به مدینه هجرت کرد.

فَعَالِيَت ۱

با استفاده از تقویم، اسامی ماه‌های جدول بالا را تکمیل کنید.

اسامی ماه‌ها و معانی آن در گاه‌شماری اوستایی

نام ماه	معنی	نام ماه	معنی	نام ماه	معنی	نام ماه	معنی
فروردین	نیروی پیش برنده	تیر	ستارهٔ باران	مهر	محبت	دی	آفریدگار
اردیبهشت	راستی و پاکی	آمرداد	جاودانگی	آبان	آب	بهمن	نیک اندیشی
خرداد	کمال و خرمی	شهریور	شهریاری نیرومند	آذر	آتش	اسفند	فروتنی مقدس

تاریخچهٔ گاه‌شماری در ایران

و آیین ایرانی نام‌گذاری شده بودند. در دورهٔ اشکانیان، گاه‌شماری‌های بابلی، سلوکی و اوستایی متداول بود.

محتوای سنگ‌نوشته‌های بیستون و تخت جمشید نشان می‌دهند که گاه‌شماری خورشیدی - قمری بابلی در قلمرو هخامنشیان رواج داشته است، اما ماه‌ها براساس فرهنگ

اسامی روزهای ماه و معانی آن در گاه‌شماری اوستایی

شماره و نام روز	معنی	شماره و نام روز	معنی	شماره و نام روز	معنی
۱- اورمزد (اهوره مزدا)	خداوند یکتا	۱۱- خور	خورشید	۲۱- رام	شادی، خوشی
۲- بهمن	نیک‌اندیشی	۱۲- ماه	ماه	۲۲- باد	باد
۳- اردیبهشت	راستی و پاکی	۱۳- تیر	ستارهٔ باران	۲۳- دی به دین	آفریدگار
۴- شهریور	شهریاری نیرومند	۱۴- گوش	ایزد نگهبان چارپایان	۲۴- دین	وجدان، بینش درونی
۵- سپندارمذ (اسفند)	فروتنی مقدس	۱۵- دی به مهر	آفریدگار	۲۵- ارد	خوشبختی، توانگری
۶- خرداد (خرداد)	کمال و خرمی	۱۶- مهر	محبت، پیمان	۲۶- اشتاد	راستی
۷- آمرداد (مرداد)	جاودانی، بی‌مرگی	۱۷- سروش	فرمان‌برداری	۲۷- آسمان	آسمان
۸- دی به آذر	آفریدگار	۱۸- رشن	دادگر	۲۸- زامیاد	زمین
۹- آذر	آتش	۱۹- فروردین (فَرَوَهَر)	نیروی پیشرفت	۲۹- مهراسپند	گفتار نیک
۱۰- آبان	آب	۲۰- بهرام	ایزد فتح و پیروزی	۳۰- انارم (انیران)	روشنایی بی‌پایان

گاه‌شماری، سال را ۳۶۵ شبانه‌روز می‌گرفتند، در هر ۴ سال یک شبانه‌روز و در هر ۱۲۰ سال ۳۰ شبانه‌روز از سال حقیقی عقب می‌افتاد. برای رفع این مشکل بعد از هر ۱۲۰ سال، یک ماه به دوازده ماه سال اضافه می‌کردند. در گاه‌شماری اوستایی ماه‌ها و روزهای هر ماه با اسامی ایزدان و فرشتگان نام‌گذاری شده بود.

در دوره ساسانیان، گاه‌شماری اوستایی که گاه‌شماری دینی زرتشتیان محسوب می‌شد، در ایران رایج گردید. در این گاه‌شماری، سال به ۱۲ ماه خورشیدی ۳۰ روزه تقسیم می‌شد. سپس پنج روز اضافی را به نام «اندرگاه» به آخر ماه دوازدهم می‌افزودند. مبدأ گاه‌شماری اوستایی به تخت نشستن هر پادشاه بود. از آنجایی که در این

فعالیت ۲

- الف - برداشت شما از معانی اسامی روزها در گاه‌شماری اوستایی چیست؟
- ب - به جدول صفحه قبل نگاه کنید و بگویید نام چه تعداد از روزهای ماه، با نام ماه‌های گاه‌شماری اوستایی یکسان است؟ با راهنمایی دبیر خود، مشخص کنید هم‌زمانی روز و ماه در این گاه‌شماری با چه رویدادی همراه بود؟
- پ - محاسبه کبیسه در گاه‌شماری اوستایی چگونه انجام می‌شد؟

گاه‌شماری هجری خورشیدی که از سال ۱۳۰۴ ش. در ایران رسمیت یافت، بر اساس آن تنظیم شده است.

در ایران دوران اسلامی گاه‌شماری هجری قمری رایج گردید، اما در کنار آن گاه‌شماری‌های دیگری مانند یزدگردی، جلالی، دوازده حیوانی و هجری خورشیدی نیز رواج یافت. گاه‌شماری جلالی یکی از دقیق‌ترین گاه‌شماری‌های جهان است و

گاه شماری جلالی

شنبه		یکشنبه		دوشنبه		سه‌شنبه		چهارشنبه		پنجشنبه		جمعه	
۲۸	۱۴	۲۱	۱۱	۱۴	۴	۷	۲۵	۱	۱۹	۲۸	۱۸	۲۱	۱۱
۲۹	۱۹	۲۲	۱۲	۱۵	۵	۸	۲۶	۲	۲۰	۲۹	۱۹	۲۲	۱۲
۳۰	۲۰	۲۳	۱۳	۱۶	۶	۹	۲۷	۳	۲۱	۳۰	۲۰	۲۳	۱۳
۲۴	۱۴	۱۷	۷	۱۰	۲۸	۳	۲۱	۴	۲۲	۲۴	۱۴	۱۷	۷
۲۵	۱۵	۱۸	۸	۱۱	۲۹	۴	۲۲	۵	۲۳	۲۵	۱۵	۱۸	۸
۲۶	۱۶	۱۹	۹	۱۲	۳۰	۵	۲۳	۶	۲۴	۲۶	۱۶	۱۹	۹
۲۷	۱۷	۲۰	۱۰	۱۳	۳۱	۶	۲۴			۲۷	۱۷	۲۰	۱۰

تطبیق و تبدیل تقویم‌ها

رویدادهای تاریخی سرزمین‌ها و کشورهای مختلف از جمله کشور ما با چند نوع گاه‌شماری، ثبت و نگارش یافته‌اند. امروزه، متخصصان نجوم و گاه‌شماری به منظور کمک به تطبیق و تبدیل تقویم‌های مختلف، فرمول‌ها و روش‌های گوناگونی را ارائه کرده‌اند.

فعالیت ۳

- الف - با استفاده از فرمول‌های تطبیق و تبدیل سال‌های میلادی، هجری قمری و هجری شمسی که دبیر محترم در اختیار شما قرار می‌دهد، چند نمونه تطبیق و تبدیل سال‌های میلادی، هجری شمسی و هجری قمری را انجام دهید.
- ب - چه نوع گاه‌شماری‌هایی در تصویر بالا مشاهده می‌کنید؟ زاد روز خود را با این گاه‌شماری‌ها بنویسید.

یک توضیح

برخی از مورخان، گذشته بشر یا جوامع و کشورها را به دوره‌های زمانی مختلفی تقسیم کرده‌اند.

الف) ۱- دوران پیش از تاریخ (دورانی که خط اختراع نشده بود) ۲- دوران تاریخی (دوره پس از اختراع خط).

ب) ۱- عصر سنگ (پارینه سنگی، میان‌سنگی، و نوسنگی) ۲- عصر مس ۳- عصر مفرغ ۴- عصر آهن.

پ) ۱- عصر شکار و گردآوری خوراک ۲- عصر کشاورزی و تولید خوراک.

ت) ۱- دوره پیش از تاریخ ۲- دوره باستان ۳- دوره میانه (قرون وسطا) ۴- دوره جدید (عصر رنسانس) ۵- دوره معاصر. این تقسیم‌بندی بر مبنای سیر تحولات تاریخ اروپا انجام شده است.

ث) ۱- ایران دوران باستان ۲- ایران دوران اسلامی

فعالیت ۴

با راهنمایی دبیر و همفکری با یکدیگر، توضیح دهید که تقسیم‌بندی‌های ردیف‌های ب، پ و ت براساس چه معیارهایی انجام گرفته است.

خط زمان

در درس پیش خواندید که رویدادهای تاریخی در زمان معینی به وقوع پیوسته‌اند و مورخان می‌کوشند که این رویدادها را براساس زمان وقوع آنها توصیف و تحلیل کنند. بنابراین، نظم و ترتیب رویدادها که به آن کروئولوژی^۱ می‌گویند، در مطالعه و پژوهش تاریخ، اهمیت فراوانی دارد. «خط زمان»، ابزار مناسبی است که به وسیله آن می‌توان رویدادهای یک دوره یا دوران‌های مختلف تاریخی را به ترتیب زمان وقوع آنها، بر روی نمودار نشان داد.

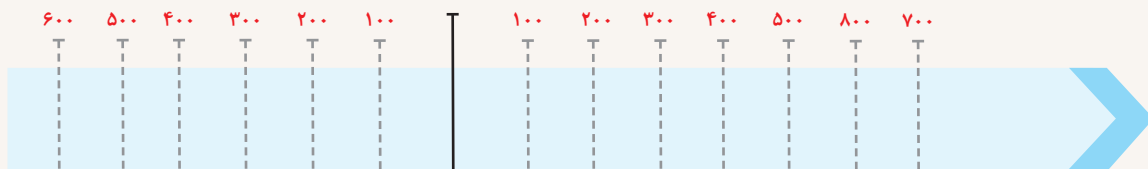
فعالیت ۵

با راهنمایی دبیر خود رویدادهای زیر را بر روی نمودار خط زمان نشان دهید.

۱- ۵۵۹ق.م.^۲: به قدرت رسیدن کوروش در پارس ۲- ۵۳۹ق.م.: فتح مسالمت آمیز بابل توسط سپاه هخامنشی و صدور منشور کوروش ۳- ۵۳ق.م.: شکست کراسوس سردار معروف روم از سورنا سردار ایرانی ۴- ۲۲۴ق.م.^۳: پیروزی اردشیر ساسانی بر آخرین پادشاه اشکانی ۵- ۶۵۱ق.م.: مرگ یزدگرد سوم، آخرین پادشاه ساسانی

میلاد

حضرت مسیح

۱- Chronology

۲- ق.م.: نشانه اختصاری قبل از میلاد، معادل B.C.(Before Christ)

۳- م.: نشانه اختصاری میلادی، معادل A.D.(Anno Domini) به معنای پس از میلاد مسیح

تاریخ و مکان؛ تأثیر جغرافیا بر رویدادهای تاریخی

مکان، یک رکن مهم دیگر در مطالعه تاریخ است؛ زیرا به طور کلی همه وقایع و تحولات تاریخی در بستر مکان و محیط رخ می‌دهند. عوامل جغرافیایی مانند آب و خاک، پستی‌ها و بلندی‌ها، آب و هوا، موقعیت سرزمینی و

ارتباطی و دسترسی به دریاها و آب‌های آزاد، تأثیر مهمی بر زندگی مردمان نواحی مختلف دارند. نقش و تأثیر عوامل و پدیده‌های طبیعی و اقلیمی (آب و هوا) در شکل دادن به رویدادها و تحولات تاریخی، از دیرباز مورد توجه مورخان بوده است. برای مثال هرودت

● رشته کوه‌ها و کوه‌های بلند منبع تأمین آب و مانعی در برقراری ارتباط

● دریاها و آب‌های آزاد و نقش آنها در ایجاد ارتباط

و تأثیر محیط طبیعی و عوامل جغرافیایی را بر رویدادهای تاریخی مانند شکل‌گیری تمدن‌ها، مهاجرت‌ها، پیروزی‌ها و شکست‌ها، برپایی سکونتگاه‌ها و شهرها و ایجاد و گسترش راه‌ها و ... مطالعه می‌کند.

مورخ مشهور یونانی، به منظور نگارش کتاب تاریخ خود، به مصر، فینیقیه و جاهای دیگر مسافرت کرده و از نزدیک شرایط طبیعی و اقلیمی آن سرزمین‌ها را بررسی نموده است. ابن‌خلدون، اندیشمند مسلمان تونسی نیز که در قرن ۸ هـ.ق. می‌زیست، بخشی از مقدمه کتاب العبر خود را به تأثیر جغرافیا و اقلیم بر تاریخ، اخلاق و رفتار آدمیان اختصاص داده است.

● بیابان‌ها و کویرها، دشواری شرایط زندگی و محدودیت ارتباط

برخی از محققان معاصر نیز به صورت دقیق و مفصل، تأثیر پدیده‌های جغرافیایی مانند رودهای دجله و فرات، نیل، کارون و سند و جلگه‌های حاصلخیز پیرامون آنها را بر شکل‌گیری و توسعه تمدن‌های باستانی بین‌النهرین، مصر، ایران و هند، بررسی کرده‌اند.

در چند دهه اخیر، ارتباط تاریخ و جغرافیا بیشتر از گذشته مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته و دانش جغرافیای تاریخی گسترش بیشتری یافته است. جغرافیای تاریخی به مطالعه مناطق و سرزمین‌های مختلف در گذشته می‌پردازد

خلیج فارس یکی از کانون‌های مهم مبادله تجاری و فرهنگی در دوره باستان بود. در کتیبه‌ای که از داریوش یکم هخامنشی در مصر بر جای مانده، از خلیج فارس به عنوان **دریایی که از پارس آید**، نام برده شده است. در دوره ساسانیان، خلیج زیبای فارس را **دریای پارس** می‌گفتند. مورخان و جغرافی‌دانان یونانی و رومی در عهد باستان در آثار خود از آب‌های نیلگون جنوب فلات ایران با عناوینی مانند پرسیکوس سینوس^۱ و آقاریوم پرسیکو^۲ یاد کرده‌اند که ترجمه آنها «**خلیج فارس**» و «**آبگیر فارس**» است. مورخان و جغرافی‌دانان مشهور مسلمان نیز خلیج فارس را با نام‌های «**بحر فارس**»، «**البحر الفارسی**» و «**الخلیج الفارسی**» ذکر کرده‌اند.

روز ملی خلیج فارس

۱۰ اردیبهشت، در تقویم ایران، به‌عنوان روز ملی خلیج فارس نام گرفته است. تلاش برخی کشورهای همسایه برای تحریف نام تاریخی خلیج فارس عامل مهمی بود تا شورای عالی انقلاب فرهنگی در تیرماه ۱۳۸۴ به پیشنهاد شورای فرهنگ عمومی، روز اخراج پرتغالی‌ها - ۱۰ اردیبهشت - از تنگه هرمز در زمان صفویه را به‌عنوان روز ملی خلیج فارس نام‌گذاری کند.

۱- Persicus sinus

۲- Aqururum persico

مستند جغرافیای تاریخی خلیج فارس

جست‌وجو و کاوش

عوامل طبیعی و جغرافیایی بر سرنوشت برخی از رویدادهای مهم تاریخی، تأثیر چشمگیری داشته‌اند. به سه گروه تقسیم شوید و هر گروه بر روی تأثیر عوامل طبیعی بر رویدادهای تاریخی زیر، تحقیق کند و نتایج آن را به صورت روزنامه دیواری ارائه نمایید.

۱- مهاجرت اقوام آریایی از سکوتگاه نخستین در علفزارهای اوراسیا؛

۲- نبرد دریایی سالامیس میان ایرانیان و یونانیان در زمان خشایارشاى هخامنشی؛

۳- مقاومت آریو برزن در برابر سپاه اسکندر مقدونی.

نقشه‌های تاریخی

پژوهش در تاریخ در دو قرن اخیر، مورخان به اهمیت استفاده از نقشه‌ها پی برده‌اند. به طوری که در آثار تاریخی تألیف شده در این دوره نقشه‌هایی از دوره‌های مختلف تاریخی تهیه و ترسیم شده است. امروزه از نقشه‌های تاریخی برای ارائه اطلاعات اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، جمعیتی و دیگر جلوه‌های حیات اجتماعی انسان در گذشته استفاده می‌شود.

یکی از پیامدهای ارتباط جغرافیا و تاریخ، اهمیت یافتن نقشه در مطالعه تاریخ است. نقشه‌های تاریخی، انواع مختلفی از اطلاعات شامل قلمرو حکومت‌ها، مرزها، پایتخت‌ها، شهرها، بناهای مهم، محل دقیق رویدادها به‌خصوص جنگ‌ها، شبکه راه‌ها، مسیرهای مهاجرت و لشکرکشی‌ها و تقسیمات اداری و مالیاتی را نمایش می‌دهند. با پیشرفت و تکامل شیوه‌های

○ جاده ابریشم و راه‌های دریایی در دوران باستان

پرسش‌های نمونه

- ۱ چرا زمان و مکان، دو رکن علم تاریخ به شمار می‌روند؟
- ۲ دو مورد از تفاوت‌ها و شباهت‌های تقویم اوستایی با تقویم هجری شمسی را توضیح دهید.
- ۳ پنج مورد از عوامل جغرافیایی و محیطی را که بر رویدادهای تاریخی اثرگذار بوده‌اند، فهرست کنید.
- ۴ دو رویداد تاریخی را که عوامل جغرافیایی در آن نقش مهمی داشته‌اند، مثال بزنید.
- ۵ چگونه می‌توانیم از نقشه‌های تاریخی در مطالعه تاریخ استفاده کنیم؟

درس ۳ باستان‌شناسی؛ در جست و جوی میراث فرهنگی

در چند قرن اخیر، علم جدیدی با عنوان باستان‌شناسی شکل گرفته و نقش مؤثری در مطالعه گذشته بشر ایفا کرده است. در این درس، با کاوش درباره باستان‌شناسی و روش کار باستان‌شناسان، انتظار می‌رود بتوانید نقش و اهمیت دستاوردهای باستان‌شناسی را در شناخت فرهنگ جوامع گذشته بیان نمایید و مسئولیت خویش را در برابر آثار باستانی و تاریخی توضیح دهید.

باستان‌شناسی چیست؟

انسان‌ها و جوامع انسانی و به ویژه تغییرات فرهنگی آنها را در طول زمان، بررسی و تحلیل می‌نماید. از این‌رو، برخی از صاحب‌نظران، باستان‌شناسی را علمی می‌شمارند که هدف آن، شناخت انسان و پژوهش در فرهنگ او است.

باستان‌شناسی، علمی است که آثار باستانی و تاریخی را به منظور شناخت فرهنگ و شیوه زندگی انسان‌ها و جوامع گذشته، مطالعه و بررسی می‌کند. بنابراین، باستان‌شناس، کسی است که براساس آثار باقی‌مانده از بشر، گذشته

۱۸۷۱ م - کاوش‌های شلیمان در تروا (آسیای صغیر)

۱۸۴۲ م - اولین مرحله کاوش در عورسباد
کار بوئا باستان‌شناس ایتالیایی بود (عراق)

۱۸۹۹ م - حفاری در بابل

۱۸۱۷ م - دسته جامی به شکل
بز کوهی، بالدار از نقره و طلا
به دست آمده از شوش (ایران)

۱۷۹۹ م - کشف سنگی که سبب
آشنایی با خط هیروگلیف شد (مصر)

۱۹۰۷ م - آغاز کاوش در جریکو (اریحا) کهن‌ترین
شهر شناخته‌شده (فلسطین)

۱۹۳۳ م - حفاری مهم در
شهر سومری اور (عراق)

۱۹۲۲ م - کشف پرآوازه قبر فرعون توتنخامون، در
قرن ۱۲ قبل از میلاد (مصر)

تاریخ چند کشف مهم باستان‌شناسی در منطقه دریای مدیترانه و جنوب غربی آسیا

● مأخذ: فرهنگ‌نامه کودکان و نوجوانان، جلد ۶

یک توضیح

در دوران رنسانس (قرون شانزدهم و هفدهم میلادی) توجه جهانگردان و پژوهشگران به بقایای آثار متعلق به گذشته، بیشتر شد. در آن زمان، برخی از اشراف و حتی پاپ‌ها به گردآوری آثار هنری کهن پرداختند و خانه‌های خود را با آنها آراستند. این افراد حتی برای دستیابی به آثار نفیس کهن، اقدام به کاوش کردند. در قرن ۱۸م، وینکلمان^۱، مورخ آلمانی با نگارش کتاب تاریخ هنر یونان باستان، گامی مهم در جهت آغاز مطالعات باستان‌شناسی برداشت. با کاوش شهرهای رومی مانند پمپئی در همان قرن، باستان‌شناسی علمی رو به تکامل نهاد. در قرن ۱۹م، فناوری‌های جدید کاوش، موجب پیشرفت تدریجی فنون علمی باستان‌شناسی گردید. در قرن ۲۰م، فعالیت‌های باستان‌شناسان در مناطق وسیعی از جهان گسترش یافت. در بین‌النهرین که کاوش‌های باستان‌شناسی نخست به امید یافتن گنج و دستیابی به آثار هنری آغاز شده بود، در اواسط این قرن به کاوش‌های برنامه‌ریزی شده تغییر یافت و سرانجام منجر به کشف تمدنی بزرگ شد که تا پیش از آن، ناشناخته بود. در دهه‌های اخیر، باستان‌شناسی با بهره‌گیری از فناوری‌های جدید و استفاده از دستاوردهای سایر علوم، به پیشرفت‌های زیادی دست یافته است. باستان‌شناسی به رغم آنکه علم جوانی است، اما تا بدان حد پیش رفته است که امروزه باستان‌شناسان می‌توانند بقایای اجساد انسان‌ها، جانوران و گیاهان مربوط به هزاران سال پیش را در آزمایشگاه‌های مجهز بررسی کرده و اطلاعات ارزشمندی دربارهٔ تغذیه، بیماری‌ها، وضعیت محیط زیست و پوشش گیاهی و جانوری گذشته‌های دور کسب نمایند.

کشف می‌کنند، مکان باستانی گفته می‌شود. مکان‌های باستانی و تاریخی از نظر شکل و وسعت متفاوت‌اند. برخی از آنها سکونتگاه روستایی یا شهری هستند که چند هکتار وسعت دارند؛ مانند شهر سوخته در ایران و شهر پمپئی در ایتالیا.

آثار باستانی و تاریخی، به تمامی اشیاء، ابزارها، بناها و مکان‌هایی می‌گویند که ساخته دست بشر و محصول اندیشه او هستند.

مکان یا مَحْوُطَة باستانی: به جاهایی که باستان‌شناسان در آنجا آثار باستانی و تاریخی را مطالعه و در مواردی

● بقایای شهر پمپئی در ایتالیا که توسط باستان‌شناسان از زیر خاکسترهای آتشفشان بیرون کشیده شد.

● آرامگاه توتنخامون فرعون مصر

غارها، گورستان‌ها و آرامگاه‌ها نیز از جمله مکان‌های باستانی مورد توجه و علاقه باستان‌شناسان هستند. اشیایی که از داخل گورهای باستانی به دست آمده‌اند و در موزه‌های جهان به نمایش گذاشته شده‌اند، یکی از جذاب‌ترین و پربیننده‌ترین آثار موزه‌ای هستند. این اشیاء و همچنین شیوه تدفین مردگان، معماری و مصالح آرامگاه‌ها، اطلاعات ارزنده‌ای را درباره نظام اجتماعی، باورها،

○ غار لاسکو - فرانسه

فرهنگ، وضعیت اقتصادی و میزان پیشرفت‌های فنی مردمان و جوامع گذشته ارائه می‌دهند. نقاشی‌ها و اشیای کشف‌شده از غارها نیز منبع ارزشمندی برای مطالعه و شناخت زندگی مردمان دوران پیش از تاریخ به شمار می‌روند.

فعالیت ۱

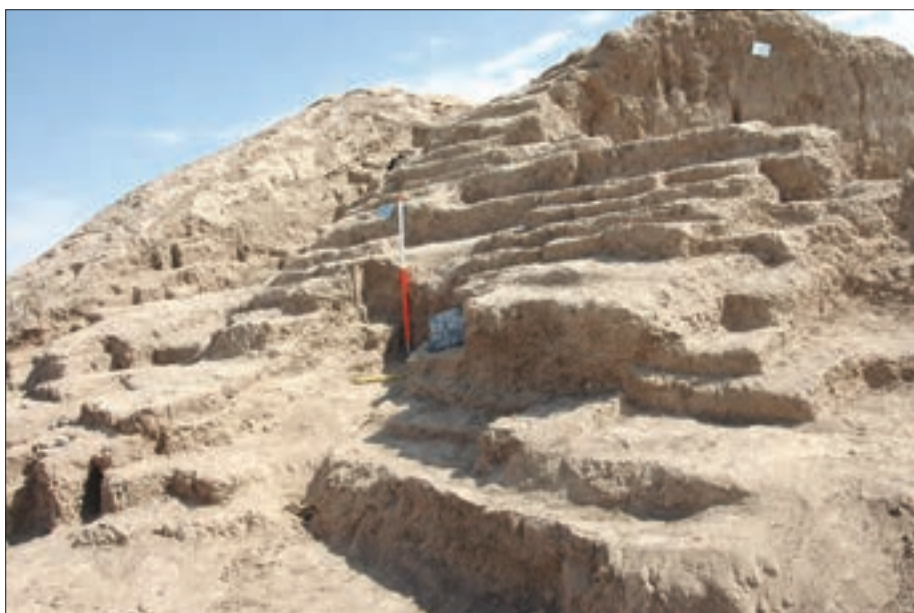
اشیای آرامگاه توتنخامون و نقاشی غار لاسکو را به دقت ملاحظه کنید و با همفکری به پرسش‌های زیر پاسخ دهید.
الف - به نظر شما، باستان‌شناسان با بررسی اشیای صفحه قبل و نقاشی بالا، به چه اطلاعاتی دربارهٔ مردمان گذشته دست می‌یابند؟
ب - این اطلاعات چه اهمیتی در شناخت گذشته دارد؟

تپه‌های باستانی نیز یکی دیگر از مکان‌های مهم باستان‌شناختی به شمار می‌روند. هنگامی که در دوره‌های زمانی مختلف به تناوب مردمانی در یک مکان سکونت نمایند، به تدریج چند لایهٔ باستانی روی هم قرار می‌گیرند. تاکنون شمار زیادی از این تپه‌ها در ایران شناسایی و حفاری شده‌اند.

برخی دیگر از آثار تاریخی بر سینهٔ کوه‌ها و صخره‌ها، کنده شده‌اند. در گوشه و کنار ایران به ویژه در فارس، همدان و کرمانشاه؛ سنگ‌نوشته‌ها، نقش‌برجسته‌ها و گوردخمه‌های متعددی بر دیوارهٔ کوه‌ها و صخره‌ها نقش بسته‌اند و گوشه‌ای از فرهنگ و تمدن کهن ایرانی را به نمایش گذارده‌اند.

○ مقبره‌ها و نقش برجسته‌های نقش رستم - مرودشت - استان فارس

○ تپه باستانی و کنار صندل - جیرفت

و یاد در اعماق دریاها و رودخانه‌ها قرار گرفته‌اند. باستان‌شناسان برای کشف آثار باستانی و تاریخی، علاوه بر رجوع به کتاب‌های تاریخی، سفرنامه‌ها و ... از ابزارها و فناوری‌های جدید و پیشرفته‌ای مانند پهپادها، رادارها، عکس‌های هوایی، تصاویر ماهواره‌ای، روش‌های الکترو مغناطیسی و سیستم اطلاعات جغرافیایی^۱، که قابلیت زیادی در نقشه‌برداری، کشف و بازسازی دقیق مَحَوِّطه‌ها و آثار باستانی دارند، استفاده می‌کنند.

مراحل کار باستان‌شناسان

به طور کلی مراحل کار باستان‌شناسان عبارت است از: کشف و شناسایی، حفاری و استخراج و تنظیم اطلاعات.

الف - شناسایی و کشف: نخستین گام باستان‌شناسان، شناسایی و کشف مکان‌ها و مَحَوِّطه‌های باستانی و تاریخی است. البته برخی از آثار و بناهای تاریخی مانند تخت جمشید و طاق بستان بر روی سطح زمین قرار داشته و به آسانی قابل شناسایی هستند؛ اما بخش زیادی از آثار باستانی در زیر خاک

○ پهپاد

○ فلزیاب

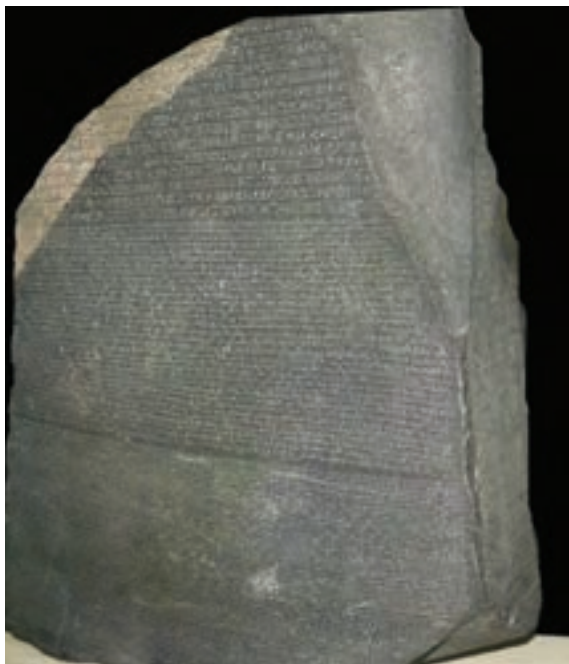
۱- (G.I.S): Geography Information System

گاهی برخی از آثار و بناهای تاریخی به صورت اتفاقی و اغلب در نتیجه فعالیت‌های کشاورزی و عمرانی و یا بروز پدیده‌های طبیعی مانند سیل و زمین‌لرزه، از دل زمین نمایان شده و نظر باستان‌شناسان را به خود جلب کرده‌اند.

● آرامگاه شی‌هوانگ‌تی، امپراتور چین باستان با ۸۰۰۰ مجسمه سرباز؛ این آرامگاه در سال ۱۹۷۴م. به طور اتفاقی توسط تعدادی از کشاورزان چینی که مشغول کندن چاه بودند، کشف شد.

تعدادی از آثار و بناهای تاریخی کشور عزیزمان ایران مانند مردان نمکی زنجان و تمدن عظیم جیرفت در استان کرمان نیز به طور تصادفی کشف شده‌اند. برخی از این کشفیات اتفاقی همانند آنچه در جیرفت رخ داد، توأم با حفاری‌های غیرقانونی و قاچاق گسترده آثار ارزشمند باستانی بود.

● سنگ‌نوشته مشهور روزنا که با خطوط مصر باستان (هیروگلیف و دموتیک) و نیز خط یونانی نگارش یافته، به طور اتفاقی توسط سربازان فرانسوی که در زمان ناپلئون مصر را اشغال کرده بودند، کشف شد.

ب - حفاری: گام دوم فعالیت باستان‌شناسی، حفاری برای بیرون آوردن و نمایان کردن آثاری است که در دل خاک قرار گرفته‌اند. حفاری، یکی از مراحل حساس کار باستان‌شناسان به شمار می‌رود و نیازمند دانش، تجربه و دقت فراوان است؛ چرا که ممکن است با کوچک‌ترین اشتباه، آسیب بزرگی به آثار و بناهای تاریخی در حال کاوش وارد شود. باستان‌شناسان پس از حفاری و خاک‌برداری، هنگامی که به یک بنای تاریخی برخورد کنند، نخست نقشه آن بنا را مشخص می‌نمایند. آنان همچنین اگر به شیئی برخورد کنند، نخست در همان وضعیت

● باستان‌شناسان با دقت و احتیاط فراوان به حفاری می‌پردازند.

گوناگون، روابط جوامع گذشته و تأثیرات فرهنگی و اقتصادی آنها بر یکدیگر را توضیح می‌دهند.

تعیین سن آثار باستانی

امروزه باستان‌شناسان برای تاریخ‌گذاری و تعیین سن آثار باستانی، از روش‌های علمی پیشرفته‌ای مانند روش رادیوکربن و شیوه پیشرفته‌تری موسوم به «پتاسیم - آرگون» استفاده می‌کنند. در این روش‌ها از دانش‌هایی چون شیمی، فیزیک، گیاه‌شناسی، زمین‌شناسی و غیره کمک گرفته می‌شود.

از آن عکس‌برداری و تمامی مشخصاتش را به طور دقیق ثبت می‌کنند. سپس آن را از خاک بیرون آورده و مراحل بعدی تحقیقات، در کارگاه‌ها و آزمایشگاه‌های مجهز ادامه می‌یابد.

پ - استخراج و تنظیم اطلاعات: در این مرحله، باستان‌شناسان آثار یا بناهای باستانی کشف شده را به لحاظ قدمت، مواد و مصالح به کار رفته در آنها و نیز کاربردهایی که داشته‌اند، مورد بررسی و مطالعه قرار می‌دهند. علاوه بر این، باستان‌شناسان با مقایسه آثار و بناهای باستانی در زمان‌های مختلف، می‌کوشند تا سیر پیشرفت‌های فنی، هنری و فرهنگی مردمان گذشته را درک کنند. آنان همچنین از طریق مقایسه آثار و بناهای باستانی سرزمین‌ها و تمدن‌های

یک توضیح

تعیین قدمت آثار باستانی، با استفاده از روش رادیوکربن جزو معتبرترین روش‌ها محسوب می‌شود. این روش در مورد تاریخ‌گذاری بناها و اشیایی با قدمت ۷۵,۰۰۰ تا ۴۰۰ سال پیش به کار می‌رود و براساس میزان تجزیه کربن ۱۴ به نیتروژن، برای تعیین سن اشیایی چون زغال، استخوان، بقایای دانه‌های گیاهی، پوست و چرم استفاده می‌شود. برای تاریخ‌گذاری مکان‌ها و اشیای بسیار کهن، از روش

هر یک از حلقه‌های تنه بریده شده درخت، بیانگر یک سال است.

پیشرفته‌ای موسوم به «پتاسیم - آرگون» استفاده می‌شود. پتاسیم یکی از فراوان‌ترین عناصر موجود در پوسته زمین است و تقریباً در هر ماده معدنی نیز یافت می‌شود. این روش برای سال‌بندی صخره‌ها و فسیل‌هایی با بیش از دو میلیون سال مورد استفاده قرار می‌گیرد. امروزه از روش‌های جدید دیگری مانند تشعشع حرارتی، برای تعیین قدمت تکه سفال‌ها استفاده می‌شود. روش شکافت هسته با اندازه‌گیری حجم اورانیوم، روش مقاومت چرخشی الکترون و اورانیوم و روش شمارش حلقه‌های تنه درخت، از جمله شیوه‌های مرسوم در سال‌بندی در باستان‌شناسی محسوب می‌شود.

همچنین بسیاری از آثار باستانی گران‌بهای ایران، زینت‌بخش موزه‌های متعددی در کشورهای مختلف جهان به خصوص موزه‌های لوور در پاریس، بریتانیا در لندن، آرمیتاژ در سن‌پترزبورگ روسیه و متروپولیتن در نیویورک هستند.

موزه‌ها، گنجینه‌های آثار باستانی

موزه‌ها، مهم‌ترین مکان گردآوری، نگهداری، مرمت، مطالعه و نمایش آثار باستانی هستند. موزه ملی ایران باستان از جمله بزرگ‌ترین موزه‌های ایران است که آثار باستانی ارزشمندی در آن حفظ و به نمایش گذارده شده است.

● سردر موزه ملی ایران باستان

● موزه ملی ایران باستان

فعالیت ۲

به تصویر سردر موزه ملی ایران باستان با دقت نگاه کنید و بگویید معماری آن با الگوگیری از کدام بنای تاریخی، طراحی شده است؟

مطالعه و شناخت دوران بسیار طولانی پیش از تاریخ، عمدتاً متکی به کاوش‌های باستان‌شناسی است. از این رو، بیشتر آگاهی و اطلاعاتی که تاکنون درباره زندگی انسان‌ها و جوامع دوران پیش از تاریخ به دست آمده، حاصل تحقیقات علمی باستان‌شناسان است.

باستان‌شناسی و تاریخ: باستان‌شناسی و علم تاریخ، ارتباط تنگاتنگی با هم دارند. از یک سو، باستان‌شناسان از نوشته‌های مورخان برای شناسایی، کشف و مطالعه آثار و مکان‌های باستانی بهره می‌برند و از سوی دیگر نتایج کاوش‌های باستان‌شناسان، منبع ارزشمندی برای تحقیقات مورخان به شمار می‌رود.

● ابزارهای کشاورزی ساخته شده از شاخ گوزن، شرق اروپا، دوران نوسنگی

● ابزارهای سنگی صیقل یافته مربوط به دوره نوسنگی - موزه تولوز فرانسه

فعالیت ۳

با راهنمایی دبیر خود درباره دلایل اهمیت کاوش‌های باستان‌شناسی در مطالعه و شناخت دوران پیش از تاریخ، گفت‌وگو نمایید.

باستان‌شناسی همچنین کمک شایانی به مطالعه دوره تاریخی کرده است. منابع نوشتاری (مکتوب) برای شناخت کامل این دوره، مخصوصاً اوایل آن، کافی نیستند. از سوی دیگر، عمده اطلاعات منابع نوشتاری، مربوط به رویدادهای سیاسی و نظامی و شرح اقدامات فرمانروایان است. بنابراین، کاوش‌های باستان‌شناسی و یافته‌های علمی باستان‌شناسان به مورخان کمک زیادی می‌کند که ابعاد مختلف زندگی اجتماعی، اقتصادی، علمی و فرهنگی مردمان و جوامع دوره تاریخی را بهتر بشناسند. به طور کلی، باستان‌شناسی علاوه بر آنکه میراث فرهنگی بشر را کشف و معرفی کرده است، نقش مهم‌تری در مرمت و نگهداری این میراث گران‌بها دارد.

فعالیت ۴

اهمیت درس باستان‌شناسی و تأثیر محتوای آن بر خود را در قالب یک گزارش کوتاه بیان کنید.

پرسش‌های نمونه

- ۱ موضوع و هدف علم باستان‌شناسی چیست؟
- ۲ مراحل کار باستان‌شناسان را به ترتیب بیان کنید.
- ۳ چرا گورستان‌ها و آرامگاه‌ها یکی از محوطه‌های باستانی محسوب می‌شوند؟
- ۴ به نظر شما، چرا حفظ و مرمت آثار باستانی و میراث فرهنگی، وظیفه‌ای ملی و جهانی است؟
- ۵ نقش و اهمیت علم باستان‌شناسی را در شناخت دوره تاریخی توضیح دهید.

فصل دوم

جهان در عصر باستان؛ میراث بشری

تأسیس تمدن یکی از دگرگونی‌های اساسی است که در تاریخ زندگی بشر روی داده است. در این فصل، سیر پیدایش تمدن و نخستین کانون‌های تمدنی در بین‌النهرین، مصر، هند، چین، یونان و روم، مطالعه و بررسی می‌شود و ضمن بیان دستاوردهای مهم این تمدن‌ها، روابط و تأثیر متقابل آنها بر یکدیگر مورد توجه قرار می‌گیرد.

درس ۴ پیدایش تمدن؛ بین‌النهرین و مصر

یکی از مهم‌ترین تحولات زندگی بشر، پیدایش و گسترش تمدن است. در این درس، شما با بررسی سیر پیدایش تمدن و مطالعه تمدن‌های بین‌النهرین و مصر، انتظار می‌رود عوامل مؤثر بر تأسیس تمدن و مهم‌ترین دستاوردهای تمدنی مردمان بین‌النهرین و مصر باستان را شناسایی و تحلیل نمایید.

سیر پیدایش تمدن

«و زمین را گسترانیدیم و در آن کوه‌های استوار افکندیم و از هر چیز سنجیده‌ای در آن رویانیدیم برای شما و هر کسی که شما روزی دهنده او هستید، در آن وسایل زندگانی قرار دادیم.» (حجر: ۲۰-۱۹)

چهل و ششمین سالروز زمین

انسان‌واره‌ها حدود ۴ میلیون سال پیش در علفزارهای آفریقا می‌زیستند و بعدها گروه‌هایی از آنان به اروپا و آسیا کوچ کردند.

۱- دوره گردآوری خوراک: انسان‌های نخستین، شیوه‌ای از زندگی را پدید آوردند که بر دوره گردی، شکار جانوران و گردآوری دانه، میوه، و ریشه گیاهان و درختان برای تأمین خوراک استوار بود. این شیوه از زندگی، تا چندین میلیون سال دوام آورد و تغییر و تکامل آن بسیار کند و محدود بود. سالیان درازی مردان در دسته‌های کوچک به شکار می‌رفتند و زنان به جمع‌آوری بقایای خوردنی گیاهان و میوه درختان می‌پرداختند.

در یک تقسیم‌بندی کلی، گذشته بشر به دوره پیش از تاریخ و دوره تاریخی تقسیم می‌شود. پیش از تاریخ، به دورانی طولانی از زندگی انسان گفته می‌شود که با ظهور او در پهنه گیتی آغاز شد و تا اختراع خط و گسترش تمدن در حدود ۵۰۰۰ سال پیش به طول انجامید. آگاهی ما از این دوره، متکی بر کاوش‌های باستان‌شناسی است. بشر مسیر طولانی و مراحل مختلفی را پشت سر گذاشت تا به تمدن رسید. باستان‌شناسان مراحل زندگی انسان‌های پیش از تاریخ را بر اساس نوع اقتصاد معیشتی و ابزارهای متناسب با آن به دوره گردآوری خوراک و دوره تولید خوراک تقسیم کرده‌اند. شواهد باستان‌شناسی دلالت بر آن دارد که نخستین

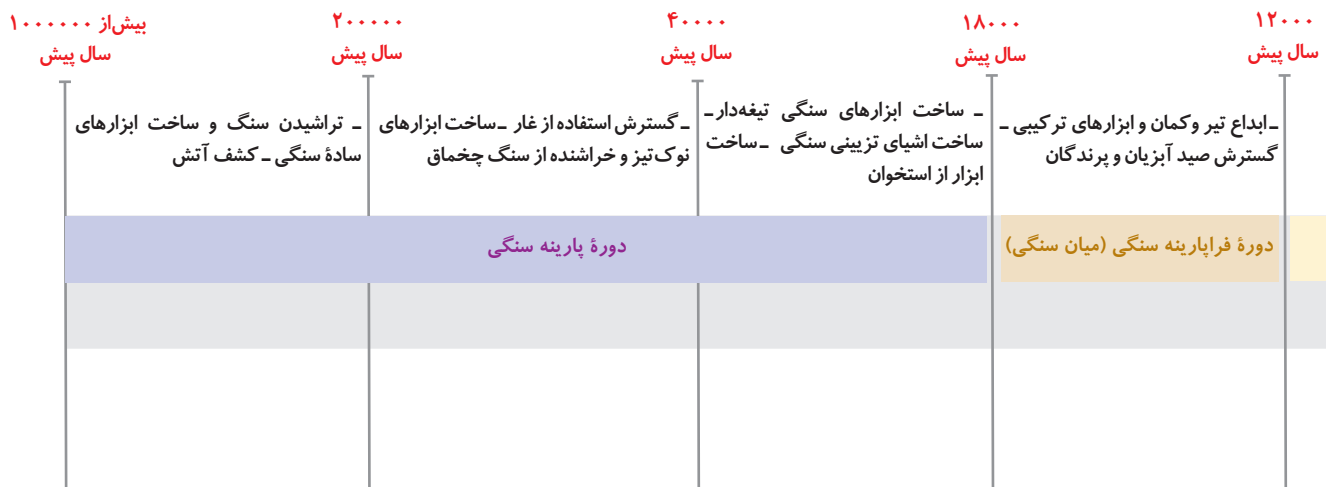

انسان‌های دوره گردآوری خوراک

انسان‌های اولیه از پناهگاه‌های طبیعی مانند غارها و نیز کلبه‌هایی که از شاخ و برگ درختان و گیاهان می‌ساختند، برای حفظ جان خود بهره می‌بردند. یکی از اتفاقات مهم دوران پیش از تاریخ، افروختن آتش و به‌کارگرفتن آن بود. این اتفاق، تأثیر بسزایی بر زندگی انسان و ارتباط او با محیط گذاشت.

فعالیت ۱

با همفکری: الف - دو مورد از تأثیرات آتش بر زندگی انسان‌های نخستین را بیان کنید.
ب - توضیح دهید چرا آشنایی با آتش، شرایط مناسبی برای انسان، جهت زندگی در مناطق غیراستوایی پدید آورد؟

سنگ، اصلی‌ترین ماده‌ای بود که انسان‌های نخستین از آن برای ساختن ابزار استفاده کردند. در آغاز، ابزارهای سنگی بسیار ساده و ابتدایی بودند، اما بشر در خلال صدها هزار و حتی چند میلیون سال، بر مهارت خود در ساخت تیغه‌های سنگی افزود و توانست ابزارهایی مانند تبر، زوبین، کارد و امثال اینها بسازد. استخوان و چوب نیز مواد دیگری بودند که مردمان پیش از تاریخ از آنها برای ابزارسازی استفاده می‌کردند.

نمونه‌ای از ابزارهای سنگی دوران پارینه سنگی

فعالیت ۲

باهمفکری: الف - بگوئید به چه دلیل باستان‌شناسان، کهن‌ترین دوران زندگی انسان را عصر سنگ نامیده‌اند.
ب - به تصاویر ابزارهای سنگی و نمودار خط زمان دقت کنید و توضیح دهید: باستان‌شناسان بر اساس چه معیاری، دوره پارینه‌سنگی را به دوره‌های قدیم، میانه و جدید تقسیم کرده‌اند؟

و اندیشیدن تکامل یافت و به حدی رسید که هنر نقاشی را برای نشان دادن احساس و اندیشه خود به کار گرفت.

غار تاریخی آلتامیرا در اسپانیا

انسان‌های نخستین در آغاز، قادر به حرف زدن نبودند، اما برای اینکه بتوانند به صورت گروهی به شکار بروند، باید به گونه‌ای با هم ارتباط برقرار می‌کردند. به تدریج تا اواخر دوره گردآوری خوراک، توانایی بشر در سخن گفتن

یک توضیح

در اعماق غارهایی در فرانسه و اسپانیا، تصویرهایی از گاو وحشی، ماموت و سایر جانوران کشف شده که قدمت آنها به ۲۰۰۰۰ سال پیش می‌رسد. تاریخ‌نگاران و باستان‌شناسان احتمال می‌دهند که این تصاویر ممکن است نمادهای شمارش باشد.

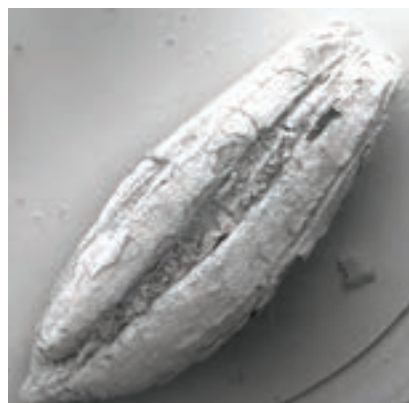

انسان‌های نخستین پی ببرند. اعتقادات انسان‌های اولیه با مشکلات و مخاطرات زندگی آنان مانند بیماری، مرگ، سیل، خشکسالی و... ارتباط داشته است. آنان به نیروهایی مرموز و فراطبیعی باور داشتند که در نظر آنان نگاهدارنده زمین، آسمان و سراسر زندگی محسوب می‌شدند.

مطالعه وضعیت دین و اعتقادات مردمان دوره گردآوری خوراک، به دلیل فقدان شواهد و مدارک بسیار دشوار است. امروزه باستان‌شناسان می‌کوشند از طریق بررسی اعتقادات جوامع شکارگر کنونی، مانند بومیان استرالیا و قبیله‌های سرخ‌پوست آمریکای جنوبی، به معتقدات دینی

○ جُغَاگَلان

○ بقایای دانه غلات کشف شده از جُغَاگَلان

آوردند. به هر حال در فاصله ۱۲۰۰۰ تا ۷۰۰۰ سال پیش (عصر نوسنگی) کشت غلات و رام کردن جانوران در بیشتر نقاط جهان رواج یافت. از آنجایی که زنان مسئولیت گردآوری دانه‌های گیاهان را بر عهده داشتند، به احتمال زیاد، کشت دانه توسط آنان شروع شده باشد. در عصر نوسنگی، انسان علاوه بر اینکه فن ساخت ابزارها و ظروف سنگی را ترقی داد، با ابداع چرخ سفال اقدام به تولید ظروف گلی کرد و با استفاده از پشم حیوانات، موفق به تولید پارچه شد.

۲- دوره تولید خوراک: از حدود ۱۲۰۰۰ سال پیش، گروه‌هایی از مردمان گردآورنده خوراک با استفاده از تجربیات گذشته، شروع به کشت برخی گیاهان و اهلی ساختن حیوانات کردند و برای نخستین بار، موفق به تولید خوراک شدند. باستان‌شناسان درباره تقدم کشاورزی بر اهلی کردن حیوانات و یا بالعکس، نظریات متفاوت دارند. آنان همچنین مناطق مختلفی از کره زمین را به عنوان خاستگاه دیرینه کشاورزی معرفی کرده‌اند؛ اما کاوش‌های باستان‌شناسی اخیر، بیشتر نگاه‌ها را متوجه مناطق کوهپایه‌ای زاگرس در غرب ایران کرده است. یافته‌های به دست آمده از کاوش‌های تپه جُغَاگَلان در شهرستان مهران واقع در استان ایلام، نشان می‌دهد که ساکنان این سکونتگاه جزو نخستین گردآورندگان خوراک بودند که به کشت گندم و جو روی

○ نمونه‌ای از ابزار سنگی و پیکرک سفالی عصر نوسنگی

فعالیت ۳

به نقشه دقت کنید و سپس ارتباط میان شرایط جغرافیایی و نخستین جوامع شبنی و کشاورزی را توضیح دهید.

نقشه نخستین جوامع کشاورزی و شبنی

بر نیاز، عده‌ای به فعالیت دیگری غیر از تولید خوراک مانند ابزار سازی، سفالگری و پارچه‌بافی روی آوردند و در تولید این محصولات مهارت و تخصص یافتند. ۳- در نتیجه تولید مازاد بر نیاز، داد و ستد میان روستاهای دور و نزدیک به تدریج آغاز شد. رونق داد و ستد، زمینه‌آشنایی مردم مناطق مختلف را با آداب و رسوم، مهارت‌ها و اندیشه‌های یکدیگر فراهم آورد.

ابداع کشاورزی، رویدادی مهم و سرنوشت‌ساز در زندگی انسان به‌شمار می‌رود. برخی از باستان‌شناسان از این پدیده با عنوان «انقلاب کشاورزی» یاد می‌کنند و اهمیت و تأثیر آن را در تاریخ بشر همچون «انقلاب صنعتی» در قرن ۱۸م. می‌دانند. مهم‌ترین پیامدهای کشاورزی عبارت‌اند از: ۱- کشاورزان به منظور کاشت، داشت و برداشت محصول، از دوره‌گردی دست برداشتند و نخستین روستاها را به عنوان سکونتگاه‌های دائم، ایجاد کردند. ۲- به دلیل تولید اضافه

تمدن‌های نخستین

۱- بین‌النهرین

بین‌النهرین یا میان‌رودان به معنای سرزمین‌های میان دو رود دجله و فرات در کشور کنونی عراق است؛ اما جغرافیای تمدن بین‌النهرین فقط محدود به سرزمین‌های میان این دو رود نیست و شامل تمامی سرزمین‌های پست غرب فلات ایران می‌شود. رودهای دجله و فرات از مناطق کوهستانی ترکیه و ارمنستان سرچشمه می‌گیرند و پس از طی کردن مسافتی طولانی در کشور عراق به هم می‌پیوندند. سپس با پیوستن به کارون در نزدیکی بندر خرمشهر، اروندرود را تشکیل می‌دهند و به سمت خلیج فارس جریان می‌یابد. رسوبات این رودها موجب به وجود آمدن دشت‌های حاصلخیزی شده است که مهد یکی از کهن‌ترین تمدن‌ها بوده‌اند.

هروت: «در بین‌النهرین از هر دانه، دو بیست دانه به عمل می‌آید».

نقشه بین‌النهرین

مستند «تمدن باشکوه سومر»

شکل‌گیری تمدن: کاوش‌های باستان‌شناسی در کشور عراق کنونی و جلگه خوزستان ایران نشان می‌دهد که نخستین مراکز تمدنی در حدود ۳۵۰۰ ق.م. در این مناطق شکل گرفته است. یافته‌های برخی از باستان‌شناسان دلالت بر این دارد که کشاورزان کوهپایه‌های زاگرس برای نخستین بار در دشت‌ها و جلگه‌های مجاور از جمله بین‌النهرین، شروع به کشاورزی کردند. از آنجایی که در بین‌النهرین به دلیل کمبود بارندگی، امکان کشت دیم وجود نداشت، ساکنان این منطقه با حفر آبراه‌ها و ایجاد آبگیرهای متعدد، زمین‌های وسیعی را در اطراف رودهای دجله و فرات به زیر کشت بردند و محصولات فراوان و مازاد بر نیاز تولید کردند. افزایش جمعیت و تولید مازاد بر خوراک، موجب شد که روستاها گسترش پیدا کنند و سرانجام نخستین شهرها در این منطقه پدید آیند.

لوح گلی یکی از فرمانروایان سومری در ۲۴۰۰ ق.م. درباره ساخت شهرها و حفر آبراه

شهرها به همراه روستاهای پیرامون خود، دارای حکومتی مستقل بودند که به آنها دولت - شهر یا کشور - شهر گفته می‌شود. این دولت - شهرها اغلب با یکدیگر در حال رقابت و جنگ به سر می‌بردند.

سومر: اولین شهرها در ناحیه جنوبی بین‌النهرین، معروف به سومر به وجود آمدند. سومر همچنین نام یکی از اقوام کهن ساکن این ناحیه نیز بود. اور، اوروک، لاگاش و کیش از جمله مهم‌ترین شهرهای سومر به شمار می‌رفتند. هریک از این

● موزائیک سنگی کشف شده از مقبره شاهی اور

و طوفان یا خشکسالی تنبیه خواهند کرد. کاهنان و به ویژه کاهن اعظم که معمولاً از دانش‌های عصر خود مطلع بودند، به عنوان واسطه میان مردم و خدایان عمل می‌کردند و از قدرت و ثروت زیادی برخوردار بودند. در آغاز، کاهنان پیشوایی دینی را به همراه فرمانروایی سیاسی بر عهده داشتند، اما سرانجام فرماندهان نظامی، قدرت را به دست گرفتند و حکومت را در خانواده خود موروثی کردند.

صنعتگران سومری علاوه بر مهارت در سفالگری، در ساخت ابزارها و جنگ‌افزارهای مفرغین نیز تبحر خوبی داشتند. در آن زمان مردمان جنوب غربی آسیا، کاربرد فلزات مختلفی مانند مس و قلع را آموخته بودند و از ترکیب این دو فلز، اشیای مفرغین می‌ساختند که بسیار مقاوم و محکم بودند.

لوح‌های گلی فراوانی به خط میخی و زبان سومری در بقایای شهرهای سومری کشف شده است. به گمان برخی از باستان‌شناسان، سومریان مخترع خط بوده‌اند و نخستین نوشته‌های جهان متعلق به آنان است. بعضی از این لوح‌ها حاوی آثار ادبی بلند، مانند افسانه گیلگمش است.

مردم بین‌النهرین از جمله سومریان، خدایان متعددی را می‌پرستیدند و اعتقاد داشتند که هر شهر از آن خدایی است. آنان برای خدای شهر خویش پرستشگاه باشکوهی برپا نموده و قربانی و هدایای زیادی نثارش می‌کردند. آنان معتقد بودند که خدایان، انسان‌ها را برای خدمت به خود آفریده‌اند و اگر در این کار کوتاهی کنند، خدایان آنان را با فرو فرستادن سیل

● پیکره بزمفرغی کشف شده از گورستان شاهی شهر اور در سومر

جست‌وجو و کاوش

براساس برخی شواهد باستان‌شناختی و تاریخی، حضرت ابراهیم علیه السلام احتمالاً حدود چهار هزار سال پیش در اور، یکی از شهرهای سومر به دنیا آمده است. او در این شهر، مبارزه خود را بر ضد ستاره‌پرستی و بت‌پرستی آغاز کرد. با رجوع به مدخل ابراهیم در جلد دوم فرهنگ‌نامه کودکان و نوجوانان و یا جلد اول کتاب داستان پیامبران، نوشته علی موسوی گرمارودی، سرگذشت حضرت ابراهیم علیه السلام را خلاصه کنید و در کلاس بخوانید.

● سردیس مفرغی سارگن

آگد و بابل: در حدود ۲۴۰۰ ق.م، قوم آگدی که در مرکز بین‌النهرین می‌زیست به فرماندهی سارگن بر کشور - شهرهای سومری مسلط شدند. سارگن سپس سرتاسر بین‌النهرین را به زیر فرمان خود آورد و امپراتوری بزرگی را تشکیل داد که از سواحل شرقی دریای مدیترانه تا کوه‌های زاگرس امتداد داشت. این امپراتوری مردمان و اقوامی را که دارای اندیشه، آداب و رسوم، صنعت و هنر گوناگونی بودند، یکپارچه و متحد ساخت و موجب تبادل بیشتر فرهنگ و تمدن در بین‌النهرین شد.

این قانون‌نامه، شامل مجموعه‌ای از قوانین مربوط به زراعت، آبیاری، کشتیرانی، خرید و فروش برده، ارث، ازدواج و مجازات‌های انواع جرم‌ها و جنایات‌ها است. شهر بابل، پایتخت آموری‌ها به واسطه داشتن موقعیت مناسب سیاسی و جغرافیایی، به یکی از مراکز بزرگ تجارت بین‌المللی در جهان باستان تبدیل شد و از ثروت و رفاه فراوانی برخوردار گردید. بابل در دوران سلسله‌های بعدی نیز همچنان شهری بزرگ و آباد بود.

پس از آنکه حکومت بابل قدیم، دچار ضعف و زوال شد، آشوریان که قومی جنگجو در شمال بین‌النهرین بودند، به قدرت رسیدند. حکومت آشور با لشکرکشی‌های پی‌پی به سرزمین‌های همجوار و غارت و ویران کردن آنها، بر قلمرو و ثروت خود افزود. در درس نهم درباره آشوریان و نیز حکومت بابل جدید، مطالب بیشتری می‌خوانید.

امپراتوری سارگن حدود دو قرن دوام آورد و در پی آن، دورانی از بی‌ثباتی و ضعف فرا رسید. از حدود ۱۹۰۰ ق.م، به تدریج قوم دیگری به نام آموری، قدرت خود را در مرکز بین‌النهرین گسترش داد و سلسله‌ای را تأسیس کرد که به بابل قدیم معروف است. مشهورترین فرمانروایی این سلسله حمورابی بود که مناطق وسیعی از بین‌النهرین را فتح و ضمیمه قلمرو خود کرد. او همچنین اقدامات مهمی در زمینه کشاورزی و قانون‌گذاری انجام داد.

شیوه حکومتی که حمورابی بنیان نهاد، مبتنی بر قدرت و اختیارات فراوان پادشاه و اطاعت کامل حاکمان ولایات از او بود. وی مقام پادشاهی را هدیه‌ای از جانب خداوند به خود می‌پنداشت. بخش عمده‌ای از شهرت حمورابی در تاریخ، به خاطر قانون‌نامه‌ای است که از او برجای مانده و به عنوان نخستین سند قانون‌گذاری جهان به‌شمار می‌رود.

● لوح سنگی قانون‌نامه حمورابی
موزه لوور پاریس

● مهر استوانه‌ای مربوط به دوران آگد

در مصر نیز تمدن شروع به جوانه زدن کرد. در مصر، جریان زندگی و تمدن به رود پرآب و طویل نیل وابسته بود که از دریاچه‌های آفریقای مرکزی به سمت شمال جاری می‌شود و به دریای مدیترانه می‌ریزد. آب نیل هر سال بر اثر ذوب شدن برف‌ها و باریدن باران‌های بهاری، آرام آرام بالا می‌آید و سواحل پست را فرا می‌گیرد؛ سپس آهسته آهسته پس می‌نشیند و لایه‌ای از رسوبات غنی بر جای می‌گذارد و زمین‌های مرطوب را مستعد کشت و زرع می‌کند.

میراث تمدن بین‌النهرین: ساکنان بین‌النهرین، تمدنی عظیم را پی‌ریزی کردند که در زمینه‌های مختلف، از جمله سیاست و حکومت، قانون‌گذاری، معماری و شهرسازی، هنر، صنعت، خط و... به موفقیت‌ها و پیشرفت‌های چشمگیری دست یافت. تمدن بین‌النهرین بر تمدن‌های پس از خود، از جمله تمدن ایران در زمان هخامنشیان و نیز تمدن یونان باستان، تأثیر بسزایی گذاشت.

۲- مصر، هدیه رود نیل

مدتی پس از آنکه سومریان زندگی در شهرها را آغاز کردند،

سرود مصریان باستان برای نیل

دوره: **امپراتوری قدیم، میانه و جدید** تقسیم می‌کنند. به نمودار خط زمان در صفحه ۴۰ توجه نمایید. در دوره امپراتوری قدیم، قدرت فرعون‌ها در اوج بود و اهرام سه‌گانه به عنوان یکی از شاهکارهای معماری جهان باستان به دستور آنان ساخته شد. فرعون‌ها برای اداره امور کشور، از وزیر یا شخصی با عنوان «کارگزار کل کشور» استفاده می‌کردند که مسئولیت اداره امور اداری، مالی و قضایی را بر عهده داشت.

علاوه بر رود نیل که محیط مساعدی برای زندگی در مصر ایجاد کرده بود، موانع طبیعی مانند صحراهای گرم در شرق و غرب، دریای مدیترانه در شمال و صخره‌های شمالی، این کشور را از تهاجم‌های خارجی حفظ می‌کرد. مصر اغلب از طریق شبه‌جزیره سینا در شمال شرق این کشور، در معرض هجوم بیرونی قرار داشت و عاقبت هم فاتحان، از همین مسیر به آن سرزمین دست یافتند.

سیاست و حکومت: موزخان، تاریخ مصر باستان را به سه

مستند اهرام سه گانه مصر

دین: مصریان باستان خدایان زیادی را می‌پرستیدند. حداقل نام چندین هزار خدا در نوشته‌های مصری شناسایی شده است. البته مردم مصر، خدایانشان را مهربان‌تر و دوستانه‌تر از خدایان سومری می‌پنداشتند. شاید به این سبب که زندگی در اطراف نیل آسان‌تر و مطبوع‌تر از زندگی در کناره‌های دجله و فرات بود.

فرعون از قدرت فوق‌العاده‌ای برخوردار بود و اعتبار زیادی در میان مردم داشت. آنچه او انجام می‌داد، اراده خدایان شمرده می‌شد و آنچه می‌گفت از زبان یکی از خدایان بود و فرمان‌های او می‌بایست بی‌چون و چرا اجرا شود. پسر یا هر کدام از اعضای خانواده فرعون، حتی همسر او می‌توانست جانشین او شود.

یک توضیح

یکی از معروف‌ترین خدایان مصری، **آمون** خدای خورشید بود. **ایزیس**، خدای نیل و حاصلخیزی و **اوزیریس** خدای زندگی پس از مرگ شمرده می‌شدند و پسر این دو به نام **هور** یا **هوروس**، همان فرعون بود.

جامعه و اقتصاد: اساس زندگی در مصر باستان بر کشاورزی استوار بود. اکثریت جمعیت را کشاورزان تشکیل می دادند. آنان در کشتزارهای اطراف نیل که متعلق به فرعون‌ها، کاهنان و مقام‌های حکومتی بود، گندم، جو، خرما و دیگر میوه‌ها کشت می کردند.

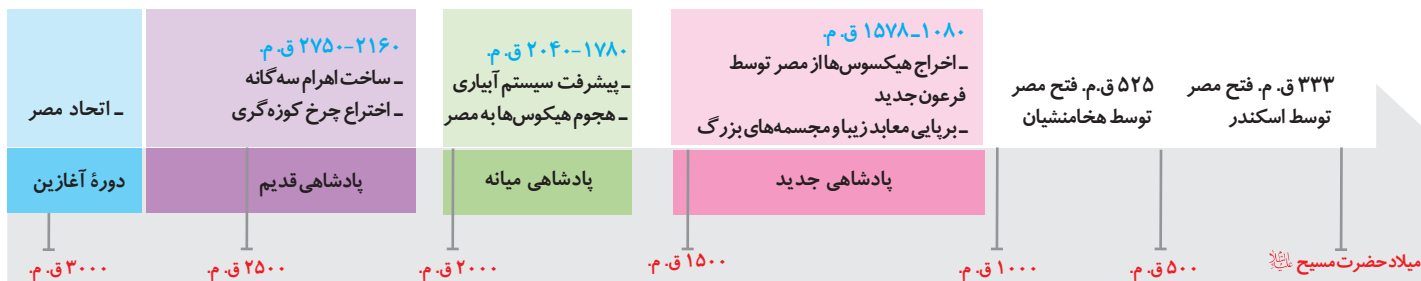
مصریان مردمی صبور و فرمان‌بر بودند. آموزه‌های دینی، آنان را به اطاعت بی‌چون و چرا از فرمان فرعون‌ها و مأموران او فرامی خواند. توده‌های مردم علاوه بر پرداخت مالیات، ناگزیر بودند در ساختن آرامگاه‌ها، کاخ‌ها، معابد و نیز باحضور در جنگ‌ها، برای حکومت بیگاری نمایند.

یکی از فرعون‌های دوره جدید به نام آمین هوتپ چهارم کوشید که یگانه پرستی را در شکل پرستش خدای خورشید در مصر ترویج نماید؛ اما پس از مرگ او، کاهنان که نقش مهمی در فرهنگ مصر داشتند، دوباره پرستش چندخدایی را رایج کردند. حضرت یوسف ع و حضرت موسی ع نیز به احتمال بسیار در دوران امپراتوری جدید، مردم مصر را به پرستش خدای یگانه دعوت کردند.

مصریان به زندگی بعد از مرگ باور داشتند و معتقد بودند که روح پس از مرگ مدتی سرگردان می ماند و سپس به جسم انسان بازمی گردد. به همین دلیل، اجساد فرعون‌ها را برای جلوگیری از فاسد شدن جسم، مومیایی می کردند.

● نقاشی دیواری یکی از مقبره‌های شهر تبس که فعالیت کشاورزان را نشان می دهد.

● میلاد حضرت مسیح ع

● صفحه‌ای از پاپيروس به خط هیروگلیف

● سردیس مرمری یکی از فراعنه که درپوش کوزه محتوی احشای مومیایی شده او بوده است.

ادبیات و هنر: یکی از دستاوردهای برجسته تمدن مصر باستان، ابداع خط‌های مختلف هیروگلیف و دموتیک بود که از هر کدام در جاهای متفاوت استفاده می‌شد. مصریان همچنین با استفاده از نی، کاغذی به نام پاپيروس ابداع کردند. شماری از این پاپيروس‌ها که حاوی مطالب ادبی، دینی، شرح حال و اقدامات فرعون‌هاست، بر جای مانده است.

تمدن مصر بیش از هر چیز به خاطر بناهای باستانی مانند اهرام، معابد، کاخ‌ها و نیز آثار هنری به ویژه مجسمه‌سازی شهرت دارد. مصر از منابع طبیعی سنگ آهک و سنگ خارا بهره‌مند بود و معماران مصری برای ساختن هرم‌ها و دیگر بناها از آنها استفاده می‌کردند. ساخت این بناهای عظیم نیازمند دانش و مهارت بالایی بود و بدون محاسبات دقیق هندسی و ریاضی انجام آن امکان‌پذیر نبود.

مصریان باستان همچنین در نقاشی، مجسمه‌سازی و ساخت جنگ‌افزارها و دیگر ابزارها، خلاقیت و مهارت زیادی از خود نشان دادند و آثار زیبا و ظریفی را خلق کردند. آنان برای ساختن این اشیاء، از معادن دوردست، مس و طلا را استخراج می‌نمودند.

پرسش‌های نمونه

- ۱) سه تفاوت عمده دوره گردآوری خوراک با دوره تولید خوراک را بنویسید.
- ۲) ابداع کشاورزی چه پیامدهای مهمی برای بشر داشت؟
- ۳) تأثیر و نقش شرایط طبیعی و اقلیمی بین‌النهرین و مصر را در شکل‌گیری تمدن به شکل مقایسه‌ای توضیح دهید.
- ۴) شباهت‌ها و تفاوت‌های دین سومریان و مصریان باستان را با ذکر دلیل بیان کنید.
- ۵) تأثیر حمورابی را بر تمدن بین‌النهرین، شرح دهید.

درس ۵ هند و چین

جلگه‌ها و دشت‌های پیرامون رودهای بزرگ در هند و چین در جنوب و شرق آسیا نیز زادگاه تمدن‌های کهنی بودند. در این درس شما با مطالعه رویدادهای مهم تاریخ هند و چین باستان، انتظار می‌رود دستاوردهای برجسته تمدنی این کشورها را شناسایی و تأثیرات فرهنگی آنها را بر سایر تمدن‌ها بیان کنید.

هند باستان

نقشه هند باستان

باستان‌شناسان پس از سال‌ها حفاری و کاوش، بقایای شهرهای بزرگ و پرجمعیت موهنجودارو و هاراپا واقع در پاکستان را کشف کردند. در فاصله بین این دو شهر باستانی نیز ده‌ها سکونتگاه کوچک‌تر از خاک بیرون آورده شد.

شواهد و یافته‌های باستان‌شناسی نشان داده است که ساکنان متمدن دره سند، شهرهای خود را بر اساس

سرزمین پهناور هند دارای تاریخ و تمدن کهن و پربراری است. هند باستان، سرزمین پهناور و متنوع، شامل هندوستان، بنگلادش و بخش وسیعی از پاکستان امروزی بوده است.

تمدن دره سند: کاوش‌های باستان‌شناسی در اوایل سده بیستم نشان داد که در حدود ۵ هزار سال پیش، تمدن پیشرفته‌ای در کنار رود سند وجود داشته است.

● بقایای شهر موهنجودارو

● نمونه‌هایی از ظروف سفالی تمدن سند

نقشه‌ای دقیق و معماری تقریباً یکسانی ساخته بودند. آنان خیابان‌ها و معابر اصلی و فرعی را با پهنای معینی طراحی نموده که یکدیگر را قطع می‌کردند. همچنین ساختمان‌ها را با معماری همسان و آجرهایی به اندازه‌های مشخص بنا می‌کردند. در شهرهای موهنجودارو و هاراپا چندین بنای عمومی وجود داشت که به عنوان پرستشگاه، حمام، انبار غله و ... مورد استفاده قرار می‌گرفت. این شهرها همچنین مجهز به شبکه فاضلاب بودند.

تمدن سند به کشاورزی متکی بود و ساکنان این منطقه در جلگه‌های آبرفتی و حاصلخیز اطراف رود سند به کشت محصولاتی چون گندم، جو و پنبه و پرورش دام به ویژه گاومیش می‌پرداختند. همچنین نشانه‌هایی از رواج صنعت سفالگری و نساجی در آن منطقه به دست آمده است. وجود برخی اشیای متعلق به مراکز تمدنی ایران و بین‌النهرین در کشفیات موهنجودارو و هاراپا، نشان می‌دهد که این مراکز با یکدیگر داد و ستد داشته‌اند.

از تمدن سند ابزارها، ظرف‌ها، آثار هنری، مجسمه‌ها و زیورآلاتی کشف شده است که بیانگر شکوفایی صنعت و هنر است. از این تمدن همچنین لوح‌ها و نوشته‌هایی به دست آمده است که تاکنون رمزگشایی و خوانده نشده‌اند. از این رو، دربارهٔ اوضاع سیاسی، اجتماعی و فرهنگی تمدن سند، چیزی نمی‌دانیم.

مهاجرت آریاییان به هند: در حدود ۱۵۰۰ ق.م. و در زمانی که تمدن سند رو به انحطاط نهاده بود، دسته‌هایی از اقوام آریایی از سمت شمال غرب وارد هند شدند. آریاییان که مردمانی جنگجو و دارای اسب و ارابه بودند، به تدریج بر بخش‌های شمال هند مسلط شدند و قدرت و نفوذ خود را تا نواحی مرکزی آن کشور گسترش دادند. نواحی استوایی و مرطوب جنوب هند، زیر سلطهٔ مهاجران آریایی در نیامد و قومی تیره‌پوست موسوم به دراویدی‌ها تا قرن‌ها در آنجا به زندگی مستقل خود ادامه داد.

آیین برهمنی: آریاییان هند نیز همانند سایر اقوام هند و اروپایی، خدایان گوناگونی را به عنوان یکی از

مظاهر طبیعت، مانند آسمان، ماه، خورشید، باد و آتش می‌پرستیدند؛ آنان همچون آریایی‌های ایرانی، به خدای غیرمادی و مافوق طبیعت نیز عقیده داشتند.

مهم‌ترین اثر برج مانده دربارهٔ عقاید آریاییان هند، سروده‌هایی در ستایش آفرینش و خدایان با عنوان «وداها» است. کهن‌ترین بخش وداها، «ریگ ودا» نام دارد که به زبان سانسکریت، که زبان مهاجران آریایی هند بود، سروده شده است.

به مرور زمان، آیین پیچیده‌ای در هند پدید آمد که به آیین برهمنی مشهور شد. این آیین به خدایان متعددی که در وداها ستایش شده بودند، باور داشت و آداب و مناسک دشواری را بر پیروان خود تحمیل می‌کرد. قربانی کردن، از جمله رسوم سخت و پیچیدهٔ آن بود.

وظیفهٔ حفظ سرودهای وداها از گزند فراموشی، تعلیم

زمینه را برای شکل‌گیری و رواج آیین و اندیشه‌های دیگر در هند فراهم آورد. آیین بودایی مهم‌ترین آیینی بود که در برابر باورهای آمیخته با خرافات و رسوم دشوار کیش برهمایی ظهور کرد و برای چند قرن حیات فکری و فرهنگی هند باستان را تحت تأثیر خود قرار داد.

آموزه‌های دینی و اجرای آداب مذهبی، بر عهده افرادی بود که به برهمن شهرت داشتند. برهمنان به واسطه مقام و موقعیت مذهبی خویش، قدرت و ثروت فراوانی کسب کرده و کاست یا طبقه ممتازی را تشکیل داده بودند. مناسک طاقت‌فرسای آیین برهمنی به تدریج موجب روی گردانی برخی از پیروان آن شد و

یک توضیح

بودا به معنی «روشن» و «روشنی یافته» است و آیین بودا یا بودایی، دین و فلسفه‌ای مبتنی بر تعالیم شاهزاده‌ای هندی به نام سیدهارتا گوتاما^۱ است. تاریخ تولد او به طور دقیق معلوم نیست. بنا به قولی در سال ۵۶۳ ق.م. در خانواده‌ای که بر منطقه‌ای در شمال هند حکومت می‌کردند، به دنیا آمد. زندگی دشوار و پر از رنج و درد مردم محروم، توجه این شاهزاده مرفه را برانگیخت. در ۲۹ سالگی، خانواده و قصر مجلل خود را به منظور جست‌وجوی راهی برای پایان دادن به درد و رنج بشر ترک کرد و در مکانی دور از آنها به ریاضت‌کشی پرداخت. تحمل ریاضت هم، باعث رضایت و آرامش او نشد و به زندگانی عادی خود بازگشت ولی همچنان در اندیشه و مراقبه بود. سرانجام یک روز که زیر درخت انجیری نشسته بود، ادعا کرد که حقیقت و راه نجات انسان از درد و رنج برای او آشکار شده و به «نیروانا» یعنی روشنی رسیده است. پس از آن بود که بودا نامیده شد.

۱- Siddhartha Gautama

● پیکره بودا در سارنات هند

● معبد بودایی ماهابادی در استان بیهار هند، به اعتقاد بوداییان، بودا در همین مکان و در زیر درخت مقدس به روشنایی رسید.

در ایمان، نیت، گفتار، کردار، زندگانی، کوشش، پندار و مراقبه می‌شد. تعالیم بودا با وجود مخالفت و دشمنی برهمنان در هند رواج پیدا کرد و سپس از آنجا به مناطق دیگر آسیا از جمله تبت و چین راه یافت.

بودا، از چهار حقیقت عالی سخن به میان آورد که عبارت بود از: ۱- زندگی سراسر رنج و درد بی‌پایان است ۲- سرچشمه این درد، آرزو و خواستن است ۳- تنها با رسیدن به «نیروانا» می‌توان بر آرزو و خواستن غلبه کرد ۴- از هشت راه مقدس می‌توان به نیروانا رسید. این هشت راه شامل صداقت‌ورزی

طبقات اجتماعی: با استقرار آریایی‌ها در هند و شکل‌گیری آیین برهمنی، نظام طبقاتی بسته و تبعیض‌آمیزی در آن کشور به وجود آمد که به «کاست» معروف شده است. نظام کاستی به همراه آیین برهمنی، دو عامل بسیار مهم و مؤثر در تاریخ هند بودند. طبقات اجتماعی در هند، عبارت بودند از: ۱- برهمنان (روحانیان)؛ ۲- کشاتریا (جنگاوران)؛ ۳- ویش‌ها (گله‌داران، کشاورزان و بازرگانان)؛ ۴- شودراها (کارگران و کشاورزان فاقد زمین که همراه با زمین خرید و فروش می‌شدند).

اعضای طبقات اول تا سوم را آریاییان تشکیل می‌دادند و بومیان هند در طبقه چهارم جای داشتند. پایین‌تر از این چهار کاست، پارها یا نجس‌ها بودند که هر چهار کاست مذکور از آنها دوری می‌کردند.

طبقات یا کاست‌ها در هند باستان کاملاً از یکدیگر مجزا بودند و هر طبقه موقعیت، امتیازات و وظایف خاص خود را داشتند. طبقات یا کاست‌ها نمی‌توانستند با مردم کاست‌های پایین‌تر از کاست خود ازدواج کنند. کسانی که از تشریفات و قواعد کاست سرپیچی می‌کردند، از کاست خود رانده می‌شدند.

نظام کاستی هند به مرور زمان گسترش یافت و در درون هر کاست، کاست‌های دیگری شکل گرفت. در قرن ۱۸م. و هم‌زمان با شروع استعمار انگلستان، صدها کاست اصلی و فرعی در این کشور وجود داشت.

بقایای بنای متعلق به دوره آشوکا

سلسله‌های پادشاهی هند: قبایل آریایی مهاجر به هند، تا چندین قرن به صورت پراکنده می‌زیستند و حکومت فراگیری را تأسیس نکردند. داریوش بزرگ، پادشاه هخامنشی، قسمت‌هایی از شمال غرب هند را تصرف و خراج‌گزار خویش کرد. اسکندر مقدونی نیز پس از آنکه حکومت هخامنشیان را برانداخت، بخش‌های وسیعی از هند را فتح کرد. با انتشار خبر مرگ اسکندر، یکی از فرماندهان هندی به نام چندرا گوپتا^۱ بر ضد یونانیان سر به شورش برداشت. او با به اطاعت درآوردن شماری از حاکمان محلی شمال هند، سلسله موریا^۲ را بنیان گذاشت. حکومت موریا در دوران فرمانروایی آشوکا^۳ به اوج قدرت رسید و قلمرو خود را به سرتاسر هند به جز قسمت‌های جنوبی آن گسترش داد.

حکومت موریا پس از آشوکا ضعیف شد و کم‌کم سلسله دیگری به نام گوپتا بر سر کار آمد و چندین قرن بر هند فرمان راند.

۱- Chandra gupta

۲- Muria

۳- Ashoka

چین باستان

اما درهٔ پهناور رود هوانگ هو در شمال، این کشور را در معرض یورش اقوام بیابان گرد قرار می‌داد. با این حال، جلگه‌ها و دشت‌های پیرامون رودهای بزرگ در چین محیط مناسبی برای کشاورزی و برپایی سکونتگاه‌های دائمی بود.

چین کشوری پهناور در شرق آسیا و دارای ویژگی‌های سرزمینی و آب و هوایی بسیار متنوع است. موانع طبیعی، چین را از تایلند، برمه، هند و آسیای مرکزی جدا کرده است،

○ نقشهٔ طبیعی چین

فعالیت ۱

با مقایسهٔ نقشهٔ طبیعی تمدن‌های بین‌النهرین، مصر، هند و چین باستان، دربارهٔ زمینه‌های جغرافیایی مشترک این تمدن‌ها و تأثیرات آنها بر ویژگی اصلی تمدن‌های مذکور گفت‌وگو کنید.

نهاد و به تدریج زمینهٔ پیدایش نخستین شهرها را در حدود ۱۵۰۰ ق.م. فراهم آورد. در میان تمدن‌های نخستین، تمدن چین به سبب موقعیت ویژهٔ جغرافیایی خود، کمتر تحت تأثیر و نفوذ خارجی بوده است. چینیان زمانی با هند و ایران ارتباط برقرار کردند که فرهنگ و هنر آنان شکوفا شده و ویژگی‌های خاص خود را پیدا کرده بود.

ظهور تمدن: کاوش‌های باستان‌شناسی نشان می‌دهد که در دوران نوسنگی و حدود ۸ هزار سال پیش، گروه‌هایی از مردم روستانشین چینی در اطراف رودهای بزرگ هوانگ هو و یانگ تسه مشغول کشاورزی بوده‌اند. ارزن، گندم، برنج و سپس ابریشم مهم‌ترین محصولاتی بودند که کشاورزان چینی تولید می‌کردند. چینی‌ها همچنین چندین نوع حیوان اهلی را پرورش می‌دادند. در چین نیز مانند دیگر جاه‌ها، با تولید مازاد بر نیاز محصولات کشاورزی و دامی، جمعیت رو به افزایش

این سلسله‌ها تا قرن‌ها نتوانستند چین را از نظر سیاسی و جغرافیایی به طور کامل متحد و یکپارچه کنند. بنابراین، چین همچنان با تفرقه سیاسی و یورش‌های پیاپی اقوام کوچرو در مرزهای شمالی رو به رو بود.

چین نیز مانند سومر و مصر، در آغاز شامل چندین دولت-شهر بود که بر هر قسمت از آن، جنگاورانی حکومت می‌کردند. به تدریج حاکمان محلی تحت فرمان یک دودمان قرار گرفتند و سلسله‌های حکومتی در این سرزمین به وجود آمد. اما

○ دیوار چین

رونق تجارت، مقیاس وزن‌ها و اندازه‌ها و عیار سکه‌ها را یکسان نمود. یکی دیگر از اقدام‌های مهم وی، تکمیل دیوار بزرگ چین بود. فرمانروایان پیش از او برای جلوگیری از هجوم اقوام صحراگرد، قسمت‌هایی از این دیوار را ساخته بودند؛ شی هوانگ‌تی بخش‌های مختلف این دیوار را به یکدیگر متصل کرد تا دژی به طول ۲۴۰۰ کیلومتر با ۲۵۰۰۰ برج نگهبانی در مرز شمالی چین شکل بگیرد. برای ساخت این دیوار، افراد زیادی به بیگاری گرفته شدند که بسیاری از آنها در حین کار جان سپردند.

نخستین امپراتور: یکی از فرمانروایان سلسله «چه‌این» به نام ژنگ، که در ۲۶۴ ق.م. به تخت نشست، با پیروزی بر حاکمان محلی و اشراف زمین‌دار به تفرقه و تجزیه سیاسی چین پایان داد و حکومت نیرومندی را به وجود آورد. او عنوان **شی هوانگ‌تی** به معنای امپراتور اول را که پیش از آن مخصوص خدایان و قهرمانان اساطیری بود، برای خود برگزید. شی هوانگ‌تی به منظور تسلط بیشتر حکومت مرکزی بر سرزمین چین، تشکیلات اداری و مالیاتی را نوسازی کرد و شبکه گسترده‌ای از جاده‌ها ساخت. وی همچنین به قصد

○ آرامگاه شی هوانگ تی؛ برای ساخت این آرامگاه، هنرمندان و کارگران زیادی به خدمت گرفته شدند.

فعالیت ۲

به نظر شما آثار کشف شده از آرامگاه شی هوانگ تی چه کمکی به مطالعه و شناخت تاریخ و تمدن چین باستان می‌کند؟

و دربارهٔ دین یا خدایان چینی خیلی کم سخن گفته است. اساس تعلیم او این بود که مردم چطور باید رفتار کنند و حاکمان چگونه رفتار مناسب را در جامعه ترویج دهند.

○ قطعهٔ ادبی منسوب به کنفوسیوس

سلسلهٔ هان: پس از مرگ شی هوانگ تی، چین دچار آشوب و جنگ داخلی شد و اندکی بعد سلسلهٔ هان روی کار آمد. در دوران فرمانروایی این سلسله تغییر و تحولات چشمگیری در چین رخ داد. کشاورزی، صنعت، علم و فرهنگ، پیشرفت نمایی کرد و چینیان دست به ابداعات و اختراعات مهمی زدند. سلسلهٔ هان با گسترش قلمرو خود از سمت جنوب و غرب با کشورها و تمدن‌های دیگر از جمله ایران، ارتباط سیاسی، اقتصادی و فرهنگی برقرار کرد. جادهٔ مشهور ابریشم که چین را از طریق ایران به اروپا متصل می‌کرد، در دورهٔ هان گشایش یافت.

آیین و اندیشهٔ کنفوسیوس: در عصر باستان تعدادی از اندیشمندان و فیلسوفان چینی، اصول و آیینی برای ادارهٔ جامعه و حکومت عرضه کردند. یکی از برجسته‌ترین این اندیشمندان، کنفوسیوس بود که چند قرن پیش از شی هوانگ تی می‌زیست. کنفوسیوس بیش از هر چیز به رفتار اخلاقی توجه داشت

کنفوسیوس از پنج نوع رابطه که نیاز به توجه دارد، یعنی روابط: فرمانروا و فرمانبر؛ والدین و فرزندان؛ برادر بزرگ‌تر و کوچک‌تر؛ زن و شوهر؛ و دوست با دوست، سخن گفته است و احترام را مبنای این ارتباط شمرده است. او عقیده داشت که خانواده، اساس نظام اجتماعی و سیاسی است. در جامعه امروزی چین نیز همچنان بر ارزش و اهمیت خانواده تأکید می‌شود.

شی‌هوانگ‌تی به شدت با اندیشه‌های کنفوسیوس مخالفت کرد و دستور داد آثارش را بسوزانند و حکیمان پیرو او را نابود کنند. اما پس از مرگ شی‌هوانگ‌تی و در دوران حکومت‌هان، اندیشه و آیین کنفوسیوس دوباره رواج یافت و تعلیم داده شد. یکی از اقدام‌های مؤثر حکومت‌هان که به سنتی ماندگار در تاریخ چین تبدیل شد، انتخاب مأموران دولتی بر پایه اصول و تعلیمات کنفوسیوس بود. در چارچوب این اصول، افراد بر اساس توانمندی و شایستگی‌های خویش و نه بر مبنای ثروت و وابستگی‌های خانوادگی به خدمت گرفته می‌شدند. از این‌رو، کسانی که داوطلب خدمات دولتی بودند، به‌منظور اثبات استعداد و صلاحیت خود، لازم بود در آزمون‌های مختلفی شرکت کنند. در دوران سلسله‌هان، آیین بودا به چین راه یافت و به تدریج در کنار آیین کنفوسیوس و دیگر آیین‌ها، مورد پذیرش بخشی از مردم چین قرار گرفت.

فعالیت ۳

درباره چند اختراع مهم چینیان باستان به صورت گروهی تحقیق کنید و گزارش آن را در کلاس ارائه دهید.

پرسش‌های نمونه

- ۱ دستاوردهای مهم تمدن سند را فهرست کنید.
- ۲ خاستگاه آیین برهمنی و ویژگی برجسته آن را توضیح دهید.
- ۳ نقش شی‌هوانگ‌تی و اهمیت اقدامات او را در تاریخ چین باستان شرح دهید.
- ۴ سلسله‌هان، زمینه‌ساز چه تغییر و تحولاتی در چین شد؟
- ۵ تأثیر اندیشه و تعلیمات کنفوسیوس را بر نظام سیاسی و اجتماعی چین از متن درس استنباط و بیان کنید.

درس ۶ یونان و روم

جزیره‌ها و شبه‌جزیره‌های شمال دریای مدیترانه خاستگاه تمدن‌های کهنی بوده‌اند که تأثیر عظیمی بر تاریخ و فرهنگ جهان و به‌ویژه قاره اروپا گذاشته‌اند. از شما با بررسی رویدادهای مهم تاریخ یونان و روم در دوران باستان، انتظار می‌رود جایگاه و دستاوردهای این تمدن‌ها و تفاوت‌ها و شباهت‌های عمده آنها را با دستاوردهای سایر تمدن‌های باستانی تشخیص و توضیح دهید.

یونان باستان

نقشه یونان باستان

وضعیت جغرافیایی یونان تأثیر بسزایی در زندگی یونانیان داشته است. بخش وسیعی از یونان را کوه‌های صخره‌ای فرا گرفته است که در میان آنها فقط دشت‌های حاصلخیز

یکی از کانون‌های مهم تمدنی قاره اروپا، در سرزمین‌های جنوب شبه‌جزیره بالکان و جزیره‌های مجاور آن در دریاهای مدیترانه و اژه که یونان نامیده می‌شود، به‌وجود آمد.

وجود جزیره‌های پراکنده و دیگر عوامل طبیعی که سرزمین یونان را از هم جدا می‌کند، مانع مهمی بر سر راه اتحاد سیاسی و اجتماعی آن کشور در دوره باستان بود و موجبات شکل‌گیری دولت-شهرهای مستقل را فراهم آورد. این دولت-شهرها غالباً با یکدیگر در حال رقابت و جنگ بودند. **آتن و اسپارت** مهم‌ترین دولت-شهرهای یونانی به‌شمار می‌رفتند و از دیگر دولت-شهرها نفوذ و قدرت بیشتری داشتند. آتن مرکز فعالیت‌های فلسفی، علمی و هنری و نیز زادگاه مردم‌سالاری (دمکراسی) به‌شمار می‌رفت، اما اسپارت، جامعه‌ای نظامی‌گرا و جنگاور بود که به امور فرهنگی و هنری چندان علاقه‌ای نداشت.

کوچکی به چشم می‌خورد. در عوض، موقعیت شبه‌جزیره‌ای این کشور و برخورداری از سواحل طولانی با خلیج‌ها و بریدگی‌های مناسب برای ایجاد لنگرگاه‌ها، شرایط مناسبی را برای کشتیرانی و دریانوردی فراهم کرده است. **شکل‌گیری دولت شهرهای یونانی:** حدود ۴۰۰۰ سال پیش، گروه‌هایی از اقوام هند و اروپایی از سمت شمال به یونان مهاجرت کردند. اطلاعات موجود درباره‌ی دوران اولیه سکونت مهاجران هند و اروپایی در یونان، مٔکی به حفاری‌های باستان‌شناسان و دو منظومه حماسی، یعنی «ایلیاد» و «اودیسه»، سروده هومر، شاعر مشهور قرن ۸ ق.م. است.

● دروازه شیر در میسن

● نقاشی دیواری کاخ کنسوس که مراسم ورزشی را نشان می‌دهد.

کشمکش با اقوام مهاجر از بین رفته باشد. فرمانروایان دولت-شهرهای یونانی همواره می‌کوشیدند نفوذ و سلطه سیاسی، اقتصادی و فرهنگی خود را تا آن سوی مرزهای این کشور گسترش دهند. آسیای صغیر (ترکیه امروزی) از جمله مناطقی بود که دولت-شهرهای یونانی به منظور گسترش قلمرو و توسعه نفوذ فرهنگی و اقتصادی خود، بدانجا یورش بردند. افسانه جنگ تروا که در کتاب ایلیاد نقل شده، بازگوکننده یکی از آن یورش‌ها است.

تمدن مینوسی: در پی کاوش‌های باستان‌شناختی در اوایل قرن بیستم، آثار تمدنی کهن در جزیره کرت واقع در جنوب یونان کشف گردید. این تمدن به واسطه مینوس، شاه افسانه‌ای آن جزیره، تمدن مینوسی نامیده شد. مینوسی‌ان قرن‌ها پیش از مهاجرت اقوام هند و اروپایی به یونان، شهرهای خود را پایه‌گذاری کرده بودند. آنان قومی دریانورد بودند و با مصر و دیگر مناطق هم‌جوار خود، روابط بازرگانی داشتند. بقایای کاخ‌های مینوسی‌ان، حکایت از قدرت، رفاه و معماری پیشرفته آنان دارد. به احتمال زیاد، تمدن مینوسی در اثر

بقایای منسوب به شهر تروا

خسته و متفرق یونان را مطیع خود کرد و بر این کشور مسلط شد. فیلیپ قصد داشت به ایران نیز حمله کند، اما پیش از آنکه اقدامی انجام دهد، به قتل رسید.

اسکندر مقدونی، پسر و جانشین فیلیپ که در محیطی نظامی پرورش یافته بود بسیار شیفته جنگ و فتح سرزمین‌های جدید بود. او پس از آنکه شورش یکی از دولت - شهرهای یونانی را فرونشاند، با سپاهی آماده به قلمرو هخامنشیان هجوم آورد. سپاهیان او در چندین نبرد بر سپاه هخامنشی پیروز شدند و مصر، آسیای صغیر، بین‌النهرین و ایران را فتح کردند. اسکندر سپس به هند نیز لشکرکشی کرد و تا رود سند پیش رفت. در نتیجه لشکرکشی‌ها و فتوحات اسکندر، ارتباط و تعامل فرهنگی میان تمدن‌ها و مردمان قلمرو تحت فرمان او بیشتر شد.

پیداده نظام یونان

رقابت دولت - شهرهای یونانی با حکومت هخامنشیان برای تسلط بر منطقه آسیای صغیر، موجب بروز کشمکش‌های طولانی و جنگ‌های بزرگی میان دو طرف در قرن ۵ ق.م. شد. شما در درس ۸ درباره آن مطالب بیشتری خواهید خواند.

جنگ‌های داخلی یونان و برآمدن اسکندر مقدونی:

پس از پایان جنگ‌های یونان و ایران، دولت - شهر آتن به رهبری پریکلس^۱، سیاستمدار آزادی خواه، به سرعت در مسیر پیشرفت و توسعه طلبی سیاسی و نظامی گام برداشت. در آن زمان دولت - شهرهای مختلف یونانی به دو گروه رقیب و دشمن تبدیل شده بودند که آتن بر یکی و اسپارت بر دیگری فرمان می‌راند. در فاصله ۴۳۱ تا ۴۰۴ ق.م. سلسله جنگ‌هایی میان دو گروه رقیب رخ داد که به جنگ‌های پلوپونزی^۲ مشهور است. حکومت هخامنشی در جریان این جنگ‌ها به طور پنهانی به اسپارت کمک مالی می‌کرد. جنگ‌های پلوپونزی سرانجام با پیروزی اسپارت پایان یافت.

در همان دورانی که دولت - شهرهای یونانی سرگرم رقابت و جنگ بودند، قدرت جدیدی در مرزهای شمالی یونان یعنی مقدونیه در حال ظهور بود. مقدونیان به زبان یونانی صحبت می‌کردند، اما از زندگی شهری و تمدن توسعه یافته‌ای برخوردار نبودند. فیلیپ دوم، شاه مقدونیه با تشکیل ارتشی نیرومند از طوایف جنگجوی مقدونی، دولت - شهرهای

۱ - Pericles

۲ - Peloponnesus

● نقشه فتوحات اسکندر

بودند. نیایش غالباً با تقدیم هدیه و قربانی به خدایان انجام می‌گرفت. در یونان باستان، نفوذ و قدرت کاهنان به مراتب کمتر از مصر و بین‌النهرین بود. یونانیان به احترام خدایان و برای بزرگداشت قهرمانان خویش، جشن‌ها و مسابقه‌های مختلفی را برگزار می‌کردند. مشهورترین آنها، بازی‌های المپیک بود که هر چهار سال یک‌بار در دولت-شهر المپیا برگزار می‌گردید. اولین دوره این بازی‌ها در ۷۷۶ ق.م. انجام شد.

● معبد پارتنون - آکروپولیس آتن

پس از مرگ اسکندر، یکی از سرداران او در یونان قدرت را به دست گرفت. حکومت مقدونیان بر یونان تا زمانی که این کشور ضمیمه امپراتوری روم شد، ادامه یافت.

فرهنگ و تمدن

یونان در عهد باستان به ویژه در عصر شکوفایی دموکراسی در آتن (۵۰۰ تا ۳۳۸ ق.م.)، شاهد دوران درخشانی از رشد فکری، فرهنگی، علمی، هنری و ادبی بود. یونانیان از دستاوردهای تمدن‌های مصر، بین‌النهرین و ایران بهره‌ بسیاری بردند و در عرصه‌های مختلف پیشرفت‌های چشمگیری کردند.

دین: یونانیان به خدایان متعددی اعتقاد داشتند. مهم‌ترین این خدایان، دوازده خدایی بودند که در کوه آلمپ جای داشتند و در رأس آنان، «ژئوس»، خدای آسمان و آذرخش بود. مردم هر دولت - شهر یکی از خدایان مستقر در المپ را به عنوان خدایی محافظ شهر خود ستایش می‌کردند. مثلاً آتنا، خدایانوی خرد، محافظ شهر آتن به شمار می‌رفت. یونانیان دارای معابد و پرستشگاه‌هایی

در یونان و به ویژه در دولت-شهر آتن شکل گرفت که البته با نظام‌های مردم‌سالاری امروزی تفاوت داشت. در آتن، فقط مردان بالغی که از پدر و مادری آتنی به دنیا آمده بودند و شهروند آنجا محسوب می‌شدند، حق رأی داشتند و می‌توانستند در اداره امور دولت - شهر مشارکت کنند. زنان، بردگان و بیگانگان مقیم آتن که اکثریت جمعیت آن دولت - شهر را تشکیل می‌دادند، از حق رأی و شرکت در اداره امور سیاسی محروم بودند.

حکومت و سیاست: یکی از ویژگی‌های برجسته تمدن یونان باستان، شیوه متفاوتی از حکمرانی بود که توسط یونانیان به وجود آمد. در یونان باستان مانند بسیاری از کشورهای دیگر، نخست شاهان به صورت موروثی حکومت می‌کردند؛ اما در نتیجه توسعه دریانوردی و گسترش تجارت خارجی، طبقه‌ای از ثروتمندان و اشراف برآمدند و به جای شاهان، قدرت را در دست گرفتند. در قرن‌های ششم و پنجم قبل از میلاد، نوعی مردم‌سالاری

فعالیت ۱

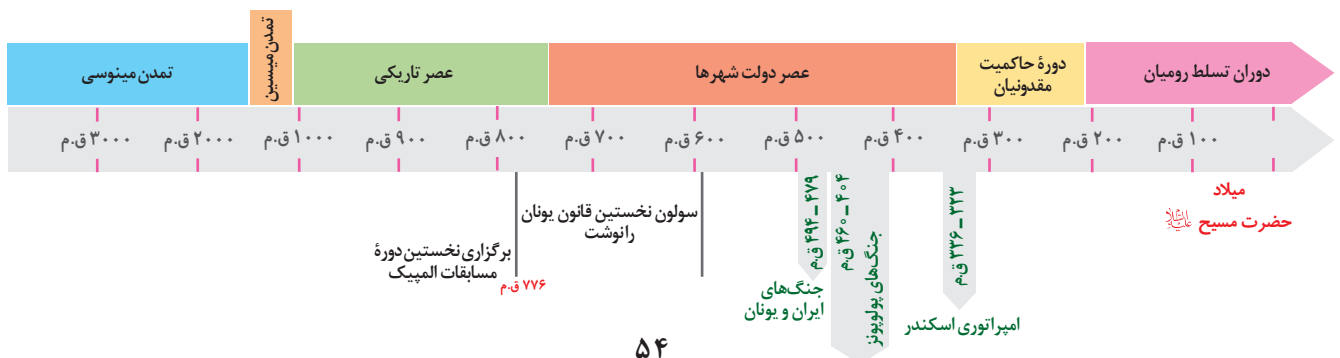
با همفکری، چند تفاوت نظام‌های مردم‌سالاری امروزی با مردم‌سالاری یونان باستان بیان کنید.

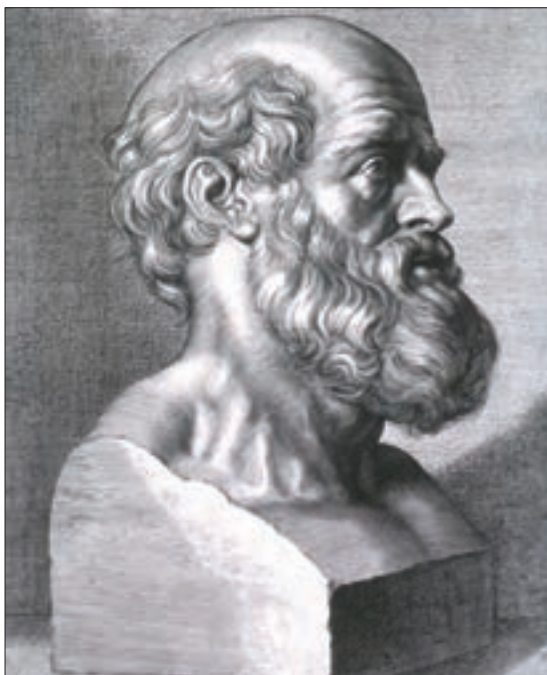

● افلاطون و ارسطو در حال مباحثه فلسفی، اثر رافائل، نقاش ایتالیایی

فلسفه: یونان و به ویژه شهر آتن، زادگاه فلسفه و پیشگام تفکر فلسفی محسوب می‌گردد. فلسفه یونان در قرن‌های پنجم و چهارم پیش از میلاد، با ظهور فیلسوفان بزرگی مانند سقراط، افلاطون و ارسطو به اوج خود رسید. این فیلسوفان با تکیه بر استدلال‌های عقلانی و منطقی، درباره موضوع‌های گوناگون فلسفی به بحث و گفت‌وگو پرداختند و برخی از آنان آثار مهمی تألیف کردند. فلسفه یونان، تأثیر زیادی بر فیلسوفان مسلمان به ویژه فیلسوفان ایرانی مانند فارابی و ابن سینا گذاشته است.

۱- واژه فلسفه، مَعْرَب واژه یونانی «فیلوسوفیا» است که از دو کلمه فیلو به معنای دوستداری و سوفیا به معنای دانایی، تشکیل شده است.

● تندیس بقراط

علوم: در یونان باستان، علوم مختلفی مانند ریاضی، فیزیک، پزشکی و تاریخ‌نگاری شکوفا شد. دانشمندان یونانی براساس روش علمی و با تکیه بر خرد به مطالعه پدیده‌های مختلف می‌پرداختند. بقراط، پزشک نامدار یونانی در عهد باستان که به پدر علم پزشکی معروف است، نشانه‌های بیماری در بیمارانش را به دقت یادداشت می‌کرد و از این اطلاعات برای درمان بیماران دیگر استفاده می‌کرد. او اعتقاد داشت که بیماری‌ها علت‌های طبیعی دارند و مجازات‌هایی نیستند که خدایان فرستاده باشند. فیثاغورث، فیلسوف و ریاضی‌دان مشهور یونانی که در عهد باستان می‌زیست، برخی از اصول هندسه را کشف کرد و امروزه دانش‌آموزان او را با قضیه فیثاغورث به یاد می‌آورند. تاریخ‌نگاری، از دیگر دانش‌های رایج در یونان باستان بود.

به شمال ایتالیا بوده است. کوه‌های مرکزی آپنین، شرق و غرب این کشور را از هم جدا می‌کند. با این حال، ایتالیا دارای سواحل طولانی مناسب برای کشتیرانی و دشت‌های حاصلخیز وسیعی است.

از رم تا روم: درباره تاریخ ایتالیا و ایتالیایی‌های نخستین، آگاهی کمی در دست است. در حدود ۱۵۰۰ ق.م. گروهی از اقوام هند و اروپایی به ایتالیا پا نهادند و مزارع و روستاهایی را به وجود آوردند. بعدها اقوام دیگری نیز از یونان وارد این سرزمین شدند و بر شکل‌گیری تمدن روم تأثیر گذاشتند.

هنر و ادبیات: در یونان باستان، ادبیات و هنرهای تجسمی، مخصوصاً انواع شعر، نمایشنامه‌نویسی، مجسمه‌سازی و معماری نیز شکوفا و پررونق بود.

روم

شبه‌جزیره ایتالیا در شمال دریای مدیترانه، کانون شکل‌گیری تمدن و امپراتوری نیرومندی به نام روم در عهد باستان شد. این شبه‌جزیره از شمال به جنوب به طول حدود ۱۲۰۰ کیلومتر گسترده است و عرض آن زیاد نیست. کوه‌های آلپ در شمال آن، مانع طبیعی به وجود آورده و گذرگاه‌های فراوان آن، معبر رخنه اقوام مختلف

فَعَالِیت ۲

با استفاده از نقشه طبیعی کشورهای یونان و ایتالیا، درباره ویژگی‌های جغرافیایی مشترک این کشورها که بر تاریخ و تمدن آنها تأثیرگذار بوده است، با یکدیگر گفت و گو کنید.

● آمفی تئاتر رم (کولئسیوم)

افسانه تأسیس شهر رم

و پادشاهان مقدونی رخ داد. کارتاژیان بر بخش‌هایی از دریای مدیترانه و شمال آفریقا و مقدونیان بر مقدونیه و یونان حکومت می‌کردند. سرانجام رومیان رقیبان خود را شکست دادند و بر دریای مدیترانه و سرزمین‌های پیرامون آن مسلط شدند. در نتیجه این فتوحات، جمهوری رم تبدیل به قدرتی بزرگ در مدیترانه شد و به توسعه‌طلبی خود در اروپا، آفریقا و آسیا ادامه داد.

رومیان با لشکرکشی به سرزمین‌های شرق دریای مدیترانه در غرب آسیا، بقایای حکومت سلوکیان را برانداختند و به سوی ایران پیشروی کردند. تنها حکومت اشکانی بود که در مقابل سپاه قدرتمند روم ایستادگی کرد و مانع پیشروی بیشتر آنان به سوی ایران شد.

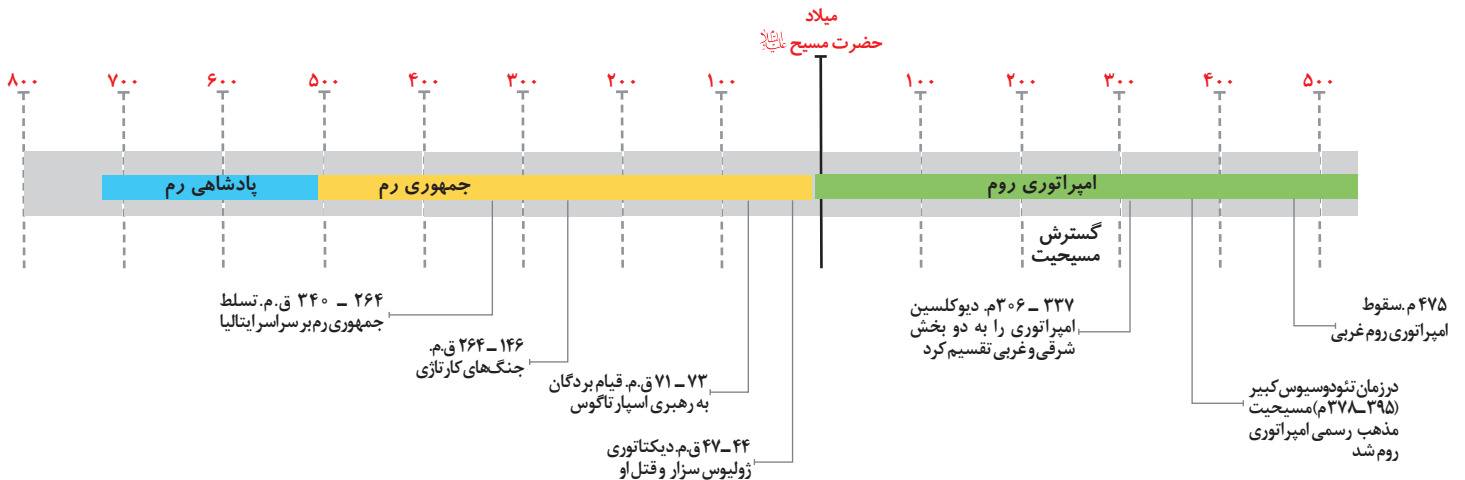
شهر رم در مرکز ایتالیا از ادغام تعدادی از روستاها در کرانه رود تیبر پدید آمد. در سال ۵۰۹ ق.م. رومیان بر شاه این شهر شوریدند و حکومت جمهوری رم را تأسیس کردند. جمهوری رم در سال‌های میان ۵۰۹ تا ۲۶۴ ق.م. با شکست رقیبان و دشمنان خود گسترش پیدا کرد و بر سرتاسر شبه‌جزیره ایتالیا مسلط شد. در این دوره، تشکیلات حکومتی و نهادهای سیاسی جمهوری رم تکامل یافت.

جمهوری رم، سپس سیاست توسعه‌طلبانه نظامی گسترده‌ای را در خارج از مرزهای شبه جزیره ایتالیا آغاز کرد. از این رو، در فاصله سال‌های ۲۶۴ تا ۱۳۳ ق.م. سلسله جنگ‌های بزرگی میان آن جمهوری از یک سو و حکومت کارتاژ

نقشه قلمرو امپراتوری روم

پس از آنکه امپراتور کنستانتین^۱ (۳۳۷-۳۰۶ م.)، شهر بیزانتیوم (قسطنطنیه/ استانبول) را به پایتختی برگزید، به تدریج زمینه تقسیم امپراتوری روم به دو بخش شرقی و غربی فراهم آمد. روم غربی در ۴۷۵ م. در اثر هجوم اقوام بیابان گرد نابود شد؛ اما روم شرقی تا سال ۱۴۵۳ م. که پایتخت آن توسط امپراتوری مسلمان عثمانی فتح شد، دوام آورد.

سیاست و حکومت: رومیان با درآمیختن فرهنگ کهن طایفه‌ای و نظام دولت - شهری، جمهوری رم را تأسیس کردند. براساس قانون اساسی رم، ساختار حکومت، شامل چند مجلس و شماری مقام‌های اجرایی بود. اشراف به واسطه مجلس سنا، و عامه مردم از طریق مجمع نمایندگان خود، در اداره امور کشور مشارکت می‌کردند.

○ اوکتاویان (آگوستوس)

ریاست‌قوه اجرایی به دو کنسول اعطا می‌شد که از میان اعضای سنا برای دوره یکساله، بدون تکرار، انتخاب می‌شدند. وقتی یکی از کنسول‌ها در میدان جنگ، نیروهای جمهوری را هدایت می‌کرد، کنسول دیگر اداره امور داخل را بر عهده می‌گرفت. ارتش روم برای دولتمردان رومی عرصه آموزش و اثبات لیاقت بود. هیچ شهروند رومی به منصب دولتی برگزیده نمی‌شد، مگر آنکه در ده نبرد شرکت کرده باشد.

با گسترش قلمرو جمهوری رم، معلوم شد که قانون اساسی و نهادهای این جمهوری برای اداره سرزمین‌های پهناور از کارایی لازم برخوردار نیستند. از این رو، در قرن اول قبل از میلاد، جمهوری رم بر اثر رقابت سرداران جاه طلب دچار جنگ داخلی و آشفتگی شد. سرانجام اکتاویان^۲ بر رقیبانش غلبه کرد و تغییراتی در نظام حکومتی جمهوری رم به وجود آورد. در نتیجه این تغییرات، قدرت اجرایی در اختیار یک فرد به‌عنوان شخص اول مملکت قرار گرفت که به «آگوستوس^۳» و بعداً «امپراتور» معروف شد. مجلس سنا نیز به‌عنوان مجمع اصلی مشورتی باقی ماند و در انتخاب امپراتور، ایفای نقش کرد. به مرور زمان امپراتورها بر اختیارات و قدرت خود افزودند و برخی از آنان همچون پادشاهان مستبد حکومت کردند.

زندگی در روم: به طور کلی فرهنگ روم از میراث یونانی در زمینه تعلیم و تربیت، دین، فلسفه و علوم و هنرها تأثیر فراوانی پذیرفت.

رومیان خدایان متعددی را می‌پرستیدند و مانند یونانیان، جشنواره‌ها و بازی‌های عمومی و مذهبی مختلفی را به احترام و بزرگداشت خدایان برگزار می‌کردند. علاوه بر آن، برخی از باورهای کهن ایرانی مانند پرستش ایزدمهر (میترا) در قلمرو روم رواج یافت و بر فرهنگ و هنر رومی تأثیر چشمگیری گذاشت.

خانواده‌های رومی مسئولیت‌های شهروندی را به فرزندان خود از سنین کودکی می‌آموختند و آنان را به کار سخت،

۱- Constantin

۲- Octavian

۳- Augustus

شمار بردگان و اختلاف میان فقیر و ثروتمند چنان افزایش یافت که در سال ۷۳ ق.م. بردگان به رهبری اسپارتاکوس قیام کردند و حکومت روم به زحمت و پس از دو سال، قیام را سرکوب کرد.

شجاعت برای جنگیدن و وفاداری به شهرشان تشویق می‌کردند. زنان رومی نسبت به زنان یونانی آزادتر بودند و حضور مؤثر و گسترده‌تری در زندگی عمومی و اجتماعی داشتند. برده‌داری پدیده‌ای بسیار رایج در قلمرو امپراتوری روم بود.

فعالیت ۳

دربارهٔ وضع بردگان و موقعیت اجتماعی آنان در یونان و روم باستان تحقیق کنید و نتیجهٔ آن را گزارش نمایید.

انطاکیه، دمشق، اسکندریه، آتن و ماری، ساختمان‌های عمومی فراوانی ساختند که حکایت از مهارت در معماری و طراحی در مهندسی دارد.

برجسته‌ترین دستاورد هنری تمدن روم، در معماری و مجسمه‌سازی تبلور یافت. رومیان به افتخار پیروزی‌های نظامی خود بناهای یادبود زیادی را برپا کردند. آنان همچنین در رم و دیگر شهرهای قلمروی امپراتوری مثل

● موزائیکی با نقش بازی گلاادیاتورهای رومی

● سردیس امپراتور کنستانتین

یکی دیگر از دستاوردهای مهم تمدن روم، ایجاد شبکهٔ پیشرفته‌ای از جاده‌ها بود. مهندسان و کارگران رومی برای احداث جاده‌های سنگ‌فرش شده، دامنهٔ تپه‌ها را می‌بریدند، تونل می‌کنند، پل می‌ساختند و باتلاق‌ها را پر می‌کردند. بسیاری از این جاده‌ها تا قرن‌ها مورد استفاده بود.

ظهور و گسترش مسیحیت

دین مسیحیت در زمان امپراتور کنستانتین رونق بی سابقه‌ای یافت؛ زیرا این امپراتور خود به مسیحیت گروید و فرمانی صادر کرد که آزادی این دین را در محدوده امپراتوری روم تضمین می‌کرد. حدود ۵۰ سال بعد از کنستانتین، مسیحیت دین رسمی امپراتوری روم شد. تعالیم حضرت عیسی علیه السلام، ایمان به خدای یکتا را جایگزین عقاید شرک‌آمیز رومیان کرد و فرهنگ و اخلاق جامعه رومی را به شدت تحت تأثیر قرار داد.

در دوره سلطه رومیان بر سرزمین فلسطین، حضرت عیسی علیه السلام در آنجا به تبلیغ دین جدیدی پرداخت. پیشوایان یهود با آموزه‌های آن حضرت به مخالفت برخاستند و با همدستی رومیان، علیه او به دسیسه پرداختند و در صدد نابودی ایشان برآمدند.

دین مسیحیت با وجود دشمنی و سخت‌گیری‌های شدید پیشوایان یهودی و حاکمان رومی به تدریج گسترش یافت و بر پیروان آن افزوده شد.

پرسش‌های نمونه

- ۱ تأثیر عوامل جغرافیایی را بر شکل‌گیری دولت شهرهای یونانی بررسی کنید.
- ۲ علل و پیامدهای جنگ‌های پلوپونزی را شرح دهید.
- ۳ به نظر شما چه عواملی موجب شکوفایی فلسفه و علوم در یونان باستان شده بود؟
- ۴ با توجه به مطالب درس‌های ۴، ۵ و ۶، دو تفاوت عمده نظام حکومتی یونان و روم را با شیوه حکومت در مصر و چین باستان، بیان کنید.
- ۵ مهم‌ترین دستاوردهای رومیان باستان در حوزه معماری و مهندسی چه بود؟
- ۶ براساس نمودار خط زمان، مراحل تأسیس و گسترش امپراتوری روم باستان را به ترتیب بیان کنید.

فصل سوم

ایران در عصر باستان؛ سرآغاز هویت ایرانی

ایران، میهن عزیز ما پیشینه و تاریخی طولانی دارد و مهد یکی از تمدن‌های کهن و غنی به‌شمار می‌رود. ساکنان این دیار، جزو نخستین گروه از مردمان جهان بودند که به کشاورزی و اهلی کردن حیوانات پرداختند و در حدود ۵۵۰۰ سال پیش شهرهایی را برپا کردند. ایرانیان باستان در فاصله ۷۰۰ ق.م تا ۶۵۱ ق.م. چندین سلسله حکومتی بزرگ را بنیان نهادند که بر بخش وسیعی از جهان آن روزگار فرمانروایی می‌کردند و تمدن ایرانی را به شکوفایی رساندند. در این فصل شما در باره دستاوردهای تمدنی ایرانیان باستان و جایگاه سیاسی و اقتصادی ایران در دوران باستان مطالعه و کاوش خواهید کرد.

درس ۷ مطالعه و کاوش در گذشته‌های دور

در این درس شما با مطالعه پیشینه تحقیقات علمی و منابع پژوهش تاریخ ایران در دوره باستان، انتظار می‌رود گونه‌های مختلف منابع پژوهش در تاریخ ایران باستان را شناسایی و دسته‌بندی نمایید و اهمیت و اعتبار هر دسته را ارزیابی کنید.

پیشینه پژوهش در تاریخ ایران باستان

ایران در عهد باستان را می‌نوشتند. در واقع نوشته‌های آنان، ترکیبی از افسانه و واقعیت بود. این مورخان، تاریخ عصر باستان را به چهار دوره تقسیم می‌کردند (به نمودار خط زمان زیر نگاه کنید). مطالب مربوط به سلسله‌های پیشدادیان و کیانیان آمیخته با افسانه‌های کهن بود، درباره اشکانیان مطالب، بسیار کم و محدود به بعضی اسامی بود؛ ولی در خصوص ساسانیان اطلاعات و آگاهی‌های تاریخی قابل توجهی وجود داشت.

الف - آگاهی تاریخی آمیخته با افسانه: تا حدود دو قرن پیش و قبل از اینکه خط میخی رمزگشایی و خوانده شود و کاوش‌های باستان‌شناسی آغاز گردد، آگاهی و درکی که ایرانیان از ادوار کهن تاریخ و تمدن خود داشتند، به مراتب متفاوت از آگاهی و شناختی بود که امروزه وجود دارد. تا آن زمان مورخان ایرانی بر پایه ترجمه خدای‌نامه‌های متعلق به دوران ساسانی و نیز داستان‌های شاهنامه فردوسی، تاریخ

پیشدادیان

کیانیان

اشکانیان

ساسانیان

افسانه کیومرث

تاریخ و افسانه

معنا و مفهوم داستان یا سرگذشت خیالی و غیرواقعی به کار می‌روند. اسطوره‌شناسان، مورخان و دیگر محققان درباره اینکه محتوای افسانه‌ها به کلی غیرواقعی است یا نه، اتفاق نظر ندارند. بیشتر آنان بر این عقیده هستند که افسانه‌ها بر اساس واقعیت‌های تاریخی ساخته شده‌اند، اما با گذشت زمان تغییر کرده و به شکل افسانه و اسطوره درآمده‌اند.

امروزه سلسله‌های پیشدادیان و کیانیان به عنوان دوران افسانه‌ای (اساطیری) تاریخ ایران شناخته می‌شوند. تاریخ بسیاری از اقوام و جوامع کهن از جمله تاریخ ایران زمین با افسانه و اسطوره آغاز می‌گردد. واژه‌هایی مانند افسانه، قصه، داستان و اسطوره، گرچه هرکدام معنای خاص و ریشه لغوی مخصوص خود را دارند، اما تقریباً همگی به

فعالیت ۱

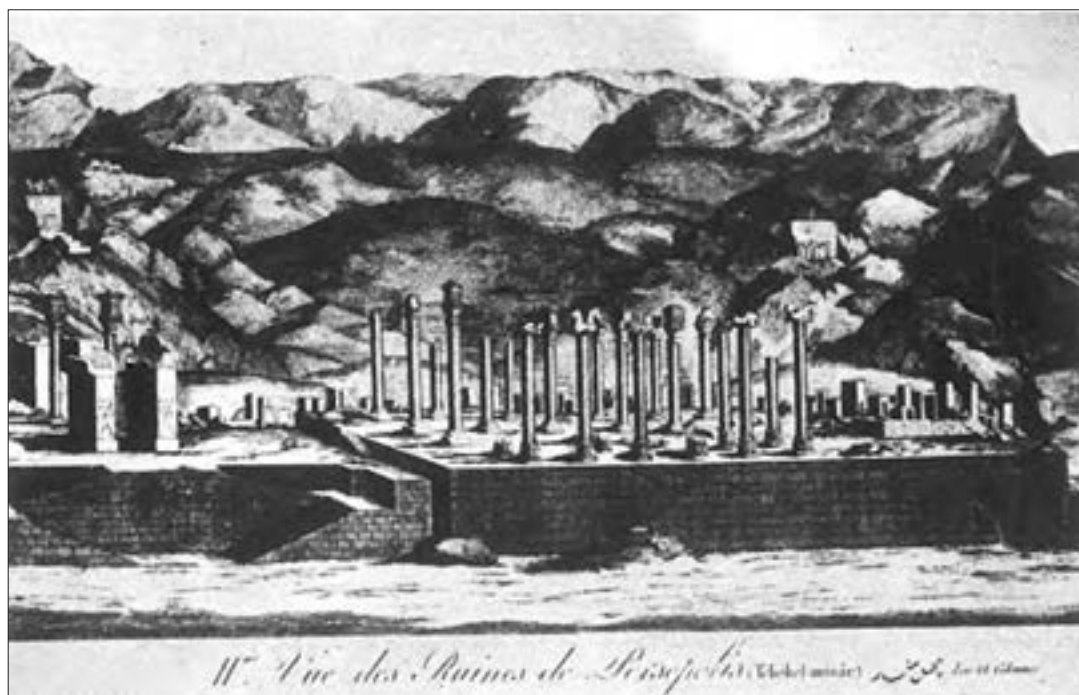
به پنج گروه تقسیم شوید و هر گروه با استفاده از مجموعه قصه‌های شاهنامه، یکی از داستان‌های زیر را خلاصه و گزارش آن را در کلاس بخوانید و بگویید هر یک از این داستان‌ها، متعلق به کدام یک از دوره‌های نمودار بالا است. ۱- داستان جمشید، ۲- داستان ضحاک ماردوش؛ ۳- داستان کاوه آهنگر؛ ۴- داستان سیاوش؛ ۵- داستان رستم و سهراب

گسترده‌ای را درباره تاریخ ایران در دوره باستان آغاز کردند. آگاهی‌های تاریخی تازه‌ای که در نتیجه خوانده شدن خط‌های باستانی و کاوش‌های باستان‌شناسی به دست آمد، نقش به‌سزایی در توجه و گرایش این گروه از محققان به تاریخ آن دوره داشت.

پیشینه تحقیقات جدید درباره تاریخ ایران باستان:
در دوره صفویه، تمایل و علاقه اروپاییان برای مسافرت به کشور ما و شناخت تاریخ و فرهنگ آن دو چندان شد. در آن زمان، نویسندگان و محققان اروپایی به واسطه نوشته‌های هرودت و سایر مورخان یونانی و رومی عهد باستان، اخبار و آگاهی قابل توجهی درباره سلسله‌ها و شاهان ایران در دوره باستان در اختیار داشتند. به‌همین دلیل برخی از جهانگردان اروپایی که در دوران فرمانروایی صفویان به ایران آمدند، با کنجکاوی زیاد در جست و جوی بناها و آثار تاریخی دوره هخامنشی به خصوص در فارس بودند. تعدادی از این جهانگردان اقدام به تهیه گزارش و تصویر از آثار مذکور کردند.

به هر حال، عموم مورخان تا دو بیست سال پیش، در میان سلسله‌های حکومتی ایران باستان، تنها از تاریخ ساسانیان اطلاع و شناخت نسبتاً در خور توجهی داشتند و سلسله شاهان اشکانی را تا حدودی می‌شناختند، اما چندان شناختی از سلسله‌های ایلام، ماد و هخامنشیان نداشتند و پادشاهان بزرگی چون کورش و داریوش هخامنشی را به‌درستی نمی‌شناختند؛ از این‌رو، پارسه یا پرسپولیس، پایتخت هخامنشیان را به جمشید، پادشاه افسانه‌ای ایران، نسبت می‌دادند و این مکان تاریخی را تخت جمشید می‌نامیدند. آنان همچنین پاسارگاد، پایتخت کورش را به حضرت سلیمان پیامبر منسوب می‌نمودند و آرامگاه بنیان‌گذار سلسله هخامنشی را قبر مادر حضرت سلیمان می‌شمردند.

ب - آگاهی تاریخی متکی به پژوهش و کاوش‌های جدید:
در دو قرن گذشته توجه و علاقه به تاریخ ایران در عهد باستان به‌طور چشمگیری افزایش یافت و شمار زیادی از باستان‌شناسان و مورخان ایرانی و غیر ایرانی، تحقیقات

● نقاشی بقایای تخت جمشید در سفرنامه شاردن، جهانگرد فرانسوی که در زمان صفویه به ایران سفر کرد.

حکایت نام‌گذاری خط میخی

کمپفر، یکی از جهانگردان آلمانی بود که در زمان صفویه به ایران سفر کرد و خاطراتش از این سفر را در کتابی با عنوان سفرنامه کمپفر نوشت. او نیز همانند بسیاری از جهانگردان اروپایی علاقه‌مند بود که از آثار و مکان‌های تاریخی کشور ما دیدن کند. از این‌رو، به تخت‌جمشید رفت و گزارشی از این مکان باستانی تهیه و در سفرنامه خویش نگاشت. کمپفر خطوط سنگ‌نوشته‌های هخامنشی در تخت‌جمشید را به میخ تشبیه کرد و آنها را خط میخی نامید.

با گسترش روابط سیاسی و اقتصادی ایران و اروپا در دوره قاجاریه، اروپاییان بیشتری به عنوان جهانگرد، بازرگان، سفیر، باستان‌شناس و ... به کشور ما آمدند و روز به روز بر تعداد بازدیدکنندگان خارجی از آثار و مکان‌های تاریخی به خصوص تخت‌جمشید، پاسارگاد و شوش افزوده شد. بدین‌گونه، کم‌کم زمینه برای انجام کاوش‌های باستان‌شناسی در ایران فراهم آمد. در زمان محمدرضا قاجار یک افسر انگلیسی به نام سِر هنری راولینسون^۱ موفق به خواندن خط میخی شد و سنگ‌نوشته داریوش هخامنشی را در بیستون ترجمه کرد. با خوانده شدن خط میخی، علاقه اروپاییان به فعالیت‌های باستان‌شناسی در ایران بیشتر شد و دولت فرانسه اجازه حفاری و سپس امتیاز انحصاری کاوش‌های باستانی را در سرتاسر ایران به دست آورد. پس از آن بود که، باستان‌شناسانی از فرانسه به کشور ما آمدند و در محوطه باستانی شوش به حفاری و کاوش مشغول شدند.

ارنست هرتسفلد

در سال ۱۳۰۶ ش، کاوش‌های باستان‌شناسی از انحصار فرانسویان خارج شد و باستان‌شناسان برجسته‌ای از کشورهای مختلف مانند ارنست هرتسفلد آلمانی^۲ و آرتور پوپ^۳ آمریکایی شروع به فعالیت نمودند و دامنه کاوش‌های باستان‌شناسی وسیع‌تر شد. به تدریج نسلی از باستان‌شناسان زبده ایرانی پرورش یافتند و شروع به کار کردند.

فعالیت ۲

به پنج گروه تقسیم شوید و با راهنمایی دبیر خود، هر گروه درباره زندگی‌نامه، آثار و خدمات علمی برجسته باستان‌شناسان زیر اطلاعاتی را در قالب پاورپوینت گردآوری و به کلاس ارائه نمایید. ۱- عزت‌الله نگهبان ۲- عیسی بهنام ۳- علی سامی ۴- یوسف مجیدزاده ۵- صادق ملک‌شهمیرزادی.

۱- Henry Rawlinson

۲- Ernest Herzfeld

۳- Arthur Pope

به دنبال خوانده شدن خطوط کهن و انجام کاوش‌های باستان‌شناسی، تعدادی از پژوهشگران ایرانی و غیرایرانی اقدام به پژوهش و نگارش آثار مستقلی درباره تاریخ ایران باستان کردند.

ساسانیان بهتر و بیشتر شناخته شوند و امکان تشخیص تاریخ واقعی از افسانه، تا حدودی فراهم آمد. کاوش‌های باستان‌شناسی و پژوهش‌های جدید همچنین نشان داد که چندین هزار سال پیش از مهاجرت اقوام آریایی، ساکنان فلات ایران به یک‌جانشینی و کشاورزی روی آورده و تمدن نسبتاً پیشرفته‌ای را بنیان نهاده بودند. یکی دیگر از نتایج تحقیقات دو قرن گذشته، تقسیم‌بندی جدیدی بود که مورخان از تاریخ ایران در دوره باستان ارائه کردند.

نتایج و دستاوردهای کاوش‌ها و تحقیقات جدید:

کاوش‌های باستان‌شناسی و تحقیقاتی که درباره تاریخ ایران در دوره باستان در دویست سال گذشته صورت گرفت، نتایج و دستاوردهای گوناگونی داشته است. اگرچه در جریان کاوش‌های باستان‌شناسی، بخشی از آثار تاریخی کشف شده به موزه‌های اروپا و آمریکا انتقال یافت، اما در نتیجه این کاوش‌ها، اطلاعات تاریخی بسیار ارزشمندی به دست آمد. این آگاهی‌ها کمک کرد تا سلسله‌های پادشاهی مادی تا

دوران پیش از تاریخ (از حدود ۱ میلیون تا ۵ هزار سال پیش)	دوران تاریخی (از ۵ هزار سال پیش تا کنون)				
	دوران پیش آریایی (۳۰۰۰ ق.م. تا حدود ۷۰۰ ق.م.)		دوران حکومت آریاییان (۷۰۰ ق.م. تا ۶۵۱ ق.م.)		
	ایلام	ساسانیان	اشکانیان	سلوکیان	هخامنشیان
		ماد			

فعالیت ۳

نمودار صفحه ۶۲ را با نمودار بالا مقایسه و تفاوت‌های آنها را بیان کنید.

منابع تحقیق تاریخ ایران در دوران باستان

در درس اول خواندید که منابع تحقیق تاریخ به دو دسته منابع دست اول یا اصلی و منابع دست دوم یا فرعی تقسیم می‌شوند.

۱- منابع دست اول

منابع دست اول یا اصلی تاریخ ایران باستان به دو دسته منابع غیر نوشتاری و منابع نوشتاری، تفکیک می‌شوند.

الف- منابع غیرنوشتاری: این دسته از منابع، شامل تمامی آثار مادی و دست‌ساخته‌هایی می‌شود که از ایرانیان باستان

برجای مانده است. ابزارها، ظروف، اشیاء و بقایای بناهای مختلف مانند کاخ‌ها، آتشکده‌ها، پل‌ها، آب‌بندها، کاروانسراها و... که از روزگار ایران باستان باقی مانده است، منبع دست اول برای پژوهش در آن دوره به حساب می‌آیند.

این منابع، حاوی اطلاعات ارزشمندی درباره وضعیت اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی ایران باستان هستند و ابعاد مختلف دانش، فنون، مهارت‌ها و خلاقیت‌های ایرانیان را در این عصر آشکار می‌نمایند.

📷 آثار و بناهای باستانی ایران

📺 مستند تل آجری

● بقایای کاخ اردشیر ساسانی - فیروزآباد - استان فارس

● نمونه‌ای از آثار سفالی و فلزی دوران باستان

فعالیت ۴

- الف - به نظر شما چرا آثار و اشیای متعلق به دوران پیش از تاریخ، نقشی کلیدی در شناخت این دوره دارند؟
- ب - به تصویر آثار و بناهای بالا به دقت نگاه کنید و با راهنمایی دبیر خود بگویید این آثار و بناها، حاوی چه اطلاعاتی درباره گذشته هستند؟
- پ - اشیاء و ابزارهای باستانی چه اطلاعاتی درباره سازندگان و استفاده‌کنندگان این آثار در اختیار محققان قرار می‌دهند؟

منابع نوشتاری تاریخ ایران در عصر باستان را می‌توان به دو گروه نوشته‌های ایرانی و نوشته‌های غیرایرانی دسته‌بندی کرد. عمده منابع نوشتاری غیرایرانی را کتاب‌های مورخان یونانی و رومی تشکیل می‌دهند که در صدر آنها، کتاب تاریخ هرودت قرار دارد. در تورات، کتاب دینی یهودیان نیز مطالبی دربارهٔ هخامنشیان و به خصوص کورش بزرگ وجود دارد.

ب - منابع نوشتاری: منظور از منابع نوشتاری، تمامی نوشته‌هایی است که دربارهٔ رویدادهای تاریخی ایران در عهد باستان نگارش یافته‌اند و یا اینکه می‌توان از آنها اطلاعات و شواهد تاریخی به دست آورد. برجسته‌ترین منابع نوشتاری این دوره عبارت‌اند از سنگ‌نوشته‌ها، گل‌نوشته‌ها، سالنامه‌ها و کتاب‌های تاریخی، ادبی، دینی و جغرافیایی.

یک توضیح

گزنفون^۱ و پروکوپئوس^۲

در درس‌های قبل با برخی از مورخان یونان باستان مانند هرودت آشنا شدید. علاوه بر اینان، مورخان یونانی و رومی دیگری نیز در عصر باستان بودند که در آثارشان به تاریخ ایران پرداخته‌اند؛ از آن جمله‌اند گزنفون یونانی و پروکوپئوس رومی. **گزنفون:** او به‌عنوان مزدور در جنگ میان کورش کوچک و اردشیر دوم هخامنشی شرکت داشت. او شرح این جنگ را در یکی از آثارش نوشته است. کتاب دیگری با عنوان کورش‌نامه در شرح زندگی و کشورگشایی‌های کورش بزرگ بنیان‌گذار سلسلهٔ هخامنشی دارد که آمیخته با پند و افسانه است.

پروکوپئوس: نویسنده و مورخ رومی در اوایل قرن ۶ م. که علاقه‌مند به تاریخ‌نگاری و ثبت وقایع تاریخی به خصوص رویدادهای نظامی بود. او منشی یکی از سرداران روم بود و در جنگ‌های بسیاری از جمله جنگ با ایران شرکت کرد. کتاب او شامل چندین مجلد است که جلدهای اول و دوم آن، اختصاص به جنگ‌های ایران و روم دارد. وی خود شاهد بسیاری از حوادثی بوده که در اثر خود نقل کرده است.

۱- Xenophon

۲- Procopius

فعالیت ۵

با توجه به روابطی که میان ایران با یونان و روم در دوران باستان وجود داشته است، استدلال کنید که چرا یک مورخ و محقق نباید تمام نوشته‌های مورخان یونانی و رومی دربارهٔ ایران را بی‌چون و چرا بپذیرد؟

به گفتهٔ هرودت، ایرانیان از شعور و آگاهی تاریخی بالایی برخوردار بوده‌اند. شاید یکی از دلایل ضعف تاریخ‌نگاری در آن دوره، این باشد که سنت شفاهی، بسیار مقبول‌تر و پسندیده‌تر از سنت کتابت بوده است. علاقه و عادت به حفظ سینه به سینه مطالب در قرن‌ها و حتی هزاره‌ها، لزوم ثبت و نگارش آنها را در درجهٔ اهمیت کمتری قرار داده است.

منابع نوشتاری ایرانی: اگرچه ایرانیان در عصر باستان همچون یونانیان و رومیان در نوشتن کتاب‌های تاریخی موفق نبودند، اما شواهد و قرائن زیادی وجود دارد که ثبت و ضبط وقایع و حوادث مهم، مورد توجه بوده است و دبیران مخصوصی به این کار اشتغال داشته‌اند. بنابراین، در ایران باستان، هرچند وضعیت تاریخ‌نگاری مانند یونان و روم مطلوب نبوده و مورخان بزرگی پا به عرصه نگذاشته‌اند، اما

شورش‌های نواحی گوناگون اختصاص دارد. سنگ‌نوشته‌های دیگری نیز از این پادشاه و دیگر شاهان هخامنشی وجود دارد که رویدادهای تاریخی را شرح می‌دهند.

سنگ‌نوشته‌ها و لوح‌های گلی مهم‌ترین منابع نوشتاری ایرانی در دوره هخامنشیان هستند. پنج ستون از سنگ‌نوشته بیستون که در حقیقت گزارشی تاریخی محسوب می‌شود، به شرح وقایع دوران آغازین فرمانروایی داریوش بزرگ و سرکوب

● سنگ‌نوشته خشایارشا هخامنشی - شهر وان - ترکیه

اقتصادی و اجتماعی و تشکیلات اداری دوره هخامنشیان ارائه می‌دهند. از دوره ساسانی نیز تعداد زیادی سنگ‌نوشته بر جای مانده که رویدادهای تاریخی را گزارش می‌کنند. از آن جمله است

علاوه بر سنگ‌نوشته‌ها، در کاوش‌های تخت‌جمشید بیش از سی هزار لوح گلی به زبان ایلامی کشف گردیده، که تاکنون حدود چهار تا پنج هزار لوح خوانده و ترجمه شده‌اند. این لوح‌ها اطلاعات سودمندی درباره اوضاع

📌 تعدادی از سنگ‌نوشته‌های دوره ساسانی

در آنها با واقعیات تاریخی انطباق دارد. در قرون نخستین هجری مورخان مسلمان ایران مانند طبری، دینوری و ... با استفاده از ترجمه‌ای که از خدای‌نامه‌ها به عربی شده بود، اقدام به نگارش تاریخ ایران باستان کردند. نوشته‌های این مورخان تا دو‌یست سال پیش همچنان منبع اصلی مطالعه و شناخت تاریخ ایران باستان به حساب می‌آمد. متن اصلی خدای‌نامه‌ها و ترجمه عربی آنها از بین رفته و چیزی از آنها باقی نمانده است.

سنگ‌نوشته شاپور یکم در کعبه زرتشت در نقش رستم که شرح جنگ‌های این پادشاه با رومیان را بازگو می‌نماید. همچنین در این دوره، کتاب‌هایی در موضوع‌های تاریخی، دینی، ادبی و جغرافیایی نگارش شده که برخی از آنها از بین رفته و برخی به‌جا مانده‌اند. خدای‌نامه‌ها از مهم‌ترین نوشته‌های تاریخی دوره ساسانی به شمار می‌روند و در واقع تاریخ عمومی سرزمین و مردم ایران از آغاز آفرینش تا اواخر حکومت ساسانی بودند. محتوای خدای‌نامه‌ها، آمیخته با افسانه و قصه‌های کهن بوده و مطالب راجع به دوره ساسانی

● این کتاب که در اواخر دوره ساسانی نوشته شده، شرحی آمیخته با افسانه درباره اردشیر یکم، بنیان‌گذار سلسله ساسانی است.

● رساله‌ای کوچک به زبان پهلوی در موضوع جغرافیای تاریخی شهرهای ایران در دوره ساسانی

پژوهشی می‌شود که در دویست سال اخیر توسط محققان، اعم از مورخان و باستان‌شناسان و زبان‌شناسان ایرانی و غیر ایرانی نوشته شده است.

۲- منابع دست دوم

منابع دست دوم یا تحقیقات عمدتاً شامل انواع مختلفی از کتاب‌ها، مقاله‌ها، پایان‌نامه‌های تحصیلی و طرح‌های

فعالیت ۶

به پنج گروه تقسیم شوید و با راهنمایی دبیر خود، هر گروه پنج منبع دست دوم یکی از دوران‌های زیر را شناسایی و در چند سطر معرفی نمایید: الف - دوران پیش از تاریخ ایران؛ ب - دوران ایلام و ماد؛ پ - دوران هخامنشیان؛ ت - دوران اشکانیان؛ ث - دوران ساسانیان

پرسش‌های نمونه

- ۱) ایرانیان تا دویست سال پیش چه درکی از تاریخ دوره باستان خود داشتند؟
- ۲) چه عواملی شناخت تاریخی نسبت به ایران باستان را در دو قرن اخیر متحول کرده است؟
- ۳) سه مورد از نتایج و دستاوردهای کاوش‌ها و تحقیقات جدید را درباره تاریخ ایران در عصر باستان توضیح دهید.
- ۴) پنج مورد از منابع غیرنوشتاری تاریخ ایران در دوران پیش از اسلام را نام ببرید.
- ۵) وضعیت تاریخ‌نگاری ایرانیان در دوران باستان را بررسی و تحلیل کنید.

درس ۸ سپیده دم تمدن ایرانی

فلات ایران، مهد یکی از کهن‌ترین و غنی‌ترین تمدن‌ها است. شما در این درس با استفاده از شواهد و مدارک باستان‌شناسی، زندگی اجتماعی ساکنان فلات ایران را در دوران پیش از تاریخ و چگونگی تأسیس و گسترش تمدن در این فلات، تجزیه و تحلیل می‌کنید.

جغرافیای تمدنی ایران

اورال، از غرب به جلگه بین‌النهرین، از جنوب به خلیج فارس، دریای مکران (عمان) و اقیانوس هند و از شرق به جلگه سند محدود می‌شود. کوه‌ها و رشته‌کوه‌های بزرگ و کوچکی، این فلات را در بر گرفته و در دامنه و میان آنها، دشت‌ها و جلگه‌هایی با آب‌وهوای متفاوت به وجود آمده است. نواحی کوهپایه‌ای و سرزمین‌های پست ایران، براساس میزان بارندگی و رطوبت آنها، از گذشته‌های بسیار دور محیط مناسبی برای زندگی انسان‌ها و برپایی سکونتگاه‌های روستایی و شهری بوده‌اند.

خواندید که شرایط و عوامل جغرافیایی تأثیر به‌سزایی در پیدایش تمدن‌های نخستین و سیر رویدادها و تحولات تاریخی در سرزمین‌ها و کشورهای مختلف جهان داشته است. تاریخ و تمدن کهن ایران نیز به‌طرز چشمگیری از شرایط و عوامل جغرافیایی تأثیر پذیرفته است. از این‌رو، برای مطالعه و شناخت کامل تاریخ و تمدن ایران، ناگزیر از توجه به جغرافیای آن هستیم.

فلات ایران از شمال به دریای طبرستان (مازندران) و دریاچه

نقشه طبیعی فلات ایران

ایران را به کانون مبادلات فرهنگی، هنری و اقتصادی در جهان باستان تبدیل کرده و موجب شده بود که ایرانیان نقش فعال و مؤثری در انتشار و گسترش فرهنگ و تمدن به عهده گیرند. از سوی دیگر، کشور ما به خاطر موقعیت جغرافیایی خود، پیاپی در معرض مهاجرت‌ها و هجوم اقوام مختلف و حمله‌های نظامی حکومت‌های خارجی قرار داشت. این مهاجرت‌ها و هجوم‌ها تأثیر فوق‌العاده‌ای بر جنبه‌های گوناگون زندگی سیاسی، اجتماعی، فکری، فرهنگی و اقتصادی ایرانیان در طول تاریخ گذاشته است.

موقعیت جغرافیایی فلات ایران نیز تأثیر زیادی بر تاریخ و تمدن آن داشته است. ایران به واسطه موقعیت جغرافیایی خاص خود در جنوب غربی آسیا، پل ارتباطی میان شرق و غرب جهان باستان محسوب می‌شد. در عصر باستان، مهم‌ترین راه‌های زمینی و دریایی که تمدن‌ها و کشورهای بزرگ را به یکدیگر متصل می‌کردند، از میهن ما می‌گذشتند و خلیج فارس و دریای مکران نقش مهمی در برقراری ارتباط تجاری، سیاسی، نظامی و فرهنگی میان سرزمین‌های دور و نزدیک جهان آن روز داشتند. چنین موقعیت جغرافیایی،

● سکونتگاه‌های پیش آریایی ایران

فعّالیت ۱

نقشهٔ محوطه‌های باستانی در صفحهٔ ۷۱ را با نقشهٔ کنونی پراکندگی روستاها و شهرها در ایران مقایسه کنید و بگویید:
 الف - چه نسبتی میان پراکندگی محوطه‌های باستانی، با پراکندگی روستاها و شهرها در زمان حال وجود دارد؟
 ب - عوامل جغرافیایی و به‌ویژه آب و هوا، چه نقشی در پراکندگی محوطه‌های باستانی داشته است؟
 پ - سکونتگاه‌های باستانی استان محل زندگی و یا یکی از استان‌های هم‌جوار خود را بر روی نقشه مشخص نمایید.

ایران در دوران پیش از تاریخ

قدمت ابزارهای سنگی یافت شده در این مکان را حدود ۱ میلیون سال تخمین زده‌اند.

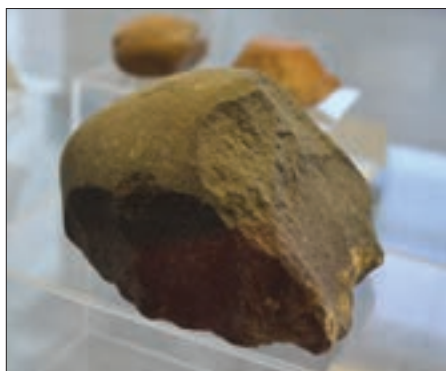
از دیگر مناطق ایران، به‌ویژه از غارها نیز ابزارهای سنگی مختلفی با قدمت کمتری به‌دست آمده است. به هر حال تا ۱۲ هزار سال پیش، نواحی پایکوهی و دشت‌های ایران جولانگاه انسان‌هایی بوده که در پی شکار جانوران و گردآوری مواد خوراکی گیاهی بوده‌اند.

الف - کهن‌ترین ساکنان فلات ایران: سابقهٔ حضور انسان در

فلات ایران به‌طور دقیق روشن نیست، اما بعضی از پژوهشگران احتمال مهاجرت گروه‌هایی از جمعیت‌های انسانی را از آفریقا، آسیای مرکزی، قفقاز و شبه‌قارهٔ هند به سوی سرزمین ما، در دوران پارینه سنگی قدیم مطرح کرده‌اند. کهن‌ترین نشانه و آثاری که از حضور انسان در ایران تاکنون کشف شده، مربوط به بستر کشف‌رود در نزدیکی مشهد در خراسان رضوی است.

ابزار سنگی، پارینه سنگی قدیم - کشف رود - خراسان رضوی

ابزار سنگی، پارینه سنگی قدیم - شیوه تو - مهاباد

خراشنده، غار دو آشگفت کرمانشاه - پارینه سنگی میانی (۲۰۰ تا ۴۰۰۰۰ سال پیش)

تیغهٔ سنگی، غار یافته - لرستان، پارینه سنگی جدید (۴۰ تا ۱۸۰۰۰ سال پیش)

سنگ نوک تیز، هلیلان - ایلام، فراپارینه سنگی (۱۸ تا ۱۲۰۰۰ سال پیش)

فَعَالِیت ۲

تصویر ابزارهای سنگی صفحه قبل را به دقت ملاحظه کنید و بگویید ابزارهای هر دوره چه تغییری کرده‌اند؟ به نظر شما علت این تغییر چه بوده است؟

ابزارسازی‌شان، علاوه بر آنکه فعالیت‌های کشاورزی و دامداری خود را گسترش بخشیدند، در زمینه صنایع و هنرهای گوناگونی مانند سفالگری، فلزکاری، بافندگی، خانه‌سازی نیز به پیشرفت‌ها و موفقیت‌های چشمگیری دست یافتند.

۱- سفالگری: مردم ایران از حدود ۸ هزار سال پیش در ساختن ظروف و ابزارهای سفالی پیشرفت قابل توجهی یافتند، اما با اختراع چرخ سفال در ۶ هزار سال پیش، دگرگونی بزرگی در ساخت ظروف سفالی به وجود آمد. ظروف سفالی ساده و نقش‌دار متنوعی از سکونتگاه‌های باستانی ایران به دست آمده است. این ظروف در سرزمین‌های دیگر، از جمله بین‌النهرین مشتریان فراوانی داشت.

ب- از نخستین روستاها تا نخستین شهرها: همان‌گونه که در درس ۴ خواندید، کاوش‌های باستان‌شناسی اخیر در محوطه باستانی چغاگلان در شهرستان مهران نشان داده است که ساکنان نواحی کوهپایه‌ای زاگرس جزو نخستین مردمانی در جهان بوده‌اند که حدود ۱۲ هزار سال پیش شروع به کشت گیاهانی مانند جو و گندم و اهلی نمودن جانورانی مثل بز و گوسفند کردند. این اقدام به منزله ورود انسان از دوره شکار و گردآوری خوراک به دوره یک‌جانشینی و تولید خوراک در فلات ایران محسوب می‌شود. با روی آوردن گروه‌هایی از مردم به کشاورزی و دامپروری، به تدریج سکونتگاه‌ها و روستاهایی نخست در غرب و سپس در دیگر مناطق ایران پدید آمد. به نقشه صفحه ۷۱ بنگرید. ساکنان این سکونتگاه‌ها با گسترش و پیشرفت مهارت‌های

○ ظرف سفالی، ۳۰۰۰ ق.م - تپه گیان نهاوند

○ کاسه سفالی، ۴۰۰۰ ق.م - تپه حصار دامغان

فَعَالِیت ۳

به تصاویر ظروف سفالی بالا و نیز تصاویر دیگری از ظروف سفالی دوره پیش از تاریخ که دبیر محترم به شما نشان می‌دهد به دقت توجه کنید و بگویید: الف - چه نوع تصاویری بر روی ظروف سفالی نقاشی شده است؟ ب - این تصاویر از چه جهاتی به باستان‌شناسان در تحلیل زندگی مردمان پیش از تاریخ کمک می‌کند؟ (دو مورد ذکر کنید)

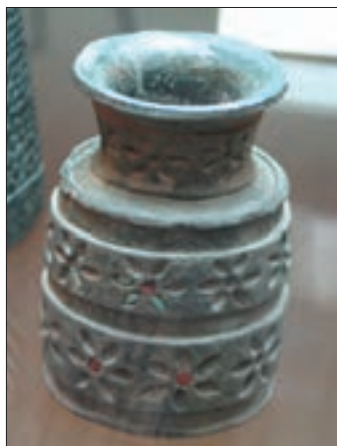
جیرفت و تپه یحیی در استان کرمان، با مهارت و ظرافت تمام ساخته می‌شد. شواهد باستان‌شناسی نشان می‌دهد که سکونتگاه‌های مذکور از مراکز عمده تولید و صدور سنگ صابون به مناطق دور و نزدیک بوده‌اند.

○ دهنه اسب، نمونه ای از برنز لرستان - ۷۰۰ ق. م

۲- فلزکاری: یافته‌های باستان‌شناسی نشان می‌دهد که مردم ایران از حدود ۸ هزار سال پیش با چکش‌کاری بر روی رگه‌های طبیعی مس، برخی ابزارها به‌ویژه زیورآلات مسی می‌ساختند. بقایای کوره‌های ذوب و قالب‌گیری مس در برخی سکونتگاه‌های کهن مانند شهداد، تل ابلیس و تپه یحیی در استان کرمان و تپه زاغه در قزوین، بیانگر آن است که در حدود ۵ تا ۷ هزار سال پیش ساکنان این سکونتگاه‌ها به فنون ذوب و قالب‌گیری مس دست یافته بودند. آثاری از معدن بزرگ مس در شهرستان بافت در استان کرمان نیز کشف شده است. یکی دیگر از دستاوردهای صنعت فلزکاری ساکنان فلات ایران، ساخت اشیا و ابزارهای مفرغی از طریق آمیختن مس با ماده قلع بود. مفرغ‌های لرستان، بهترین نمونه از صنعت و هنر فلزکاری ایران به شمار می‌روند.

اشیا و ظروف سنگ صابونی، یکی دیگر از مصنوعات است که توسط مردم برخی از سکونتگاه‌های کهن به‌ویژه

○ ظرفی از جنس سنگ صابونی - جیرفت

○ نمونه‌ای از اشیای سنگ صابونی تپه یحیی - بافت

آموختند که با استفاده از گل و سنگ و سرانجام خشت، بناهای محکم‌تری بسازند. آنها سطح دیوارها را با کاهگل می‌پوشاندند و گاه رنگ‌آمیزی می‌کردند و سقف خانه‌ها را معمولاً با تیرهای چوبی می‌پوشاندند.

۳- خانه‌سازی: به نظر می‌رسد که ساکنان فلات ایران نیز مانند مناطق دیگر جهان، در ابتدای یک‌جانشینی، سرپناه‌ها و کلبه‌هایی نه‌چندان مقاوم از سنگ، چوب و شاخ و برگ درختان و گیاهان می‌ساختند. آنان اندک اندک

○ محوطه باستانی گودین تپه - کنگاور

پدید آمدن شهرها: در حدود ۵ هزار سال پیش، نخستین شهرها در فلات ایران به وجود آمد. شوش و چغامیش در خوزستان؛ شهداد و جیرفت در کرمان؛ شهر سوخته در سیستان و سیلک در کاشان از جمله این شهرها بودند.

یک توضیح

بررسی‌های باستان‌شناختی نشان داده که در ۵ هزار سال پیش از میلاد، در شرق فلات ایران در سیستان، تمدنی عظیم و شکوفا وجود داشته که بقایای آن اکنون با عنوان شهر سوخته شناخته می‌شود. این شهر با وسعت بیش از ۲۸۰ هکتار، در مَصَب رود هیرمند و در کنار دریاچه‌هامون قرار گرفته است. شهر سوخته از پنج بخش مسکونی، کارگاهی، بناهای دینی، یادمان‌ها و گورستان تشکیل می‌شده که بیانگر ساخت شهر براساس معماری و نقشه از پیش طراحی شده بوده است. این شهر همچنین مانند شهرهای پیشرفته امروزی دارای تجهیزات لوله‌کشی و فاضلاب بوده است.

فعالیت ۴

الف - با راهنمایی دبیر خود، تحقیق کنید که چرا شهر سوخته به این نام معروف شده است.

ب - مشهورترین کشفیات باستان‌شناسی این شهر چه بوده است؟

پ - تصویر بالا کدام بخش از بخش‌های پنج‌گانه شهر سوخته را نشان می‌دهد؟

یک توضیح

همان طور که پیش از این خواندید، دوره تاریخی با اختراع خط شروع شد. ساکنان نواحی غربی و جنوب غربی فلات ایران، یعنی جلگه خوزستان و کوهپایه‌های زاگرس با توجه به ارتباطشان با مردمان بین‌النهرین که دارای خط بودند، زودتر از سایر نواحی، وارد دوره تاریخی شدند. مختصر آگاهی که از آغاز دوران تاریخی نواحی مذکور داریم، اغلب متکی بر منابع بین‌النهرین به‌ویژه گل‌نوشته‌های آنجاست.

ایلامی‌ها، کاسی‌ها، لولوبی‌ها و گوتی‌ها، از جمله اقوام شناخته شده‌ای بودند که در آغاز دوران تاریخی در نواحی غربی فلات ایران زندگی می‌کردند. کاسی‌ها که در لرستان به سر می‌بردند، در هزاره دوم پیش از میلاد چندین قرن بر شهر بابل و قسمت‌هایی از بین‌النهرین مسلط بودند. مفرغ‌های لرستان از سوی بعضی از محققان به کاسی‌ها منسوب شده است. مهم‌ترین اثری که از لولوبی‌ها به جای مانده، نقش برجسته آنونینیی، پادشاه لولوبی، در سرپل ذهاب است که سنگ‌نوشته کوتاهی به زبان آکدی هم دارد. گوتی‌ها نیز از جمله اقوام ساکن در زاگرس بودند که در اواخر هزاره سوم پیش از میلاد، مدت کوتاهی بابل را در تصرف خود داشتند و مدتی نیز بر ایلام تسلط یافتند.

تمدن ایلام

و معدنی فلات ایران بود، فرمانروایان سومری و آکدی پیایی به سرزمین ایلامی‌ها لشکر کشی می‌کردند. این تاخت و تازها، سرانجام سبب شد که حاکمان کوچک و مستقل ایلامی در حدود ۲۶۰۰ ق.م. با یکدیگر متحد شوند و پادشاهی ایلام را تأسیس کنند.

دوران تاریخی فلات ایران با تاریخ ایلام که اطلاعات مکتوبی درباره آن وجود دارد، آغاز می‌شود. سرزمین اصلی ایلامیان شامل جلگه خوزستان و مناطق کوهستانی زاگرس جنوبی و میانی بود. از آنجا که اقتصاد بین‌النهرین نیازمند منابع طبیعی

● نقشه قلمرو حکومت ایران

● سنگ‌نگاره ویرانی شوش به‌دست آشوربانیپال، فرمانروای آشور

● نقش برجسته برنزی هفت جنگجو - شوش، قرن ۱۲ ق.م.

حکومت و تمدن ایلام، همواره با همسایگان بین‌النهرینی خود مانند سومریان، آکدی‌ان، بابلیان و آشوریان ارتباط تنگاتنگ سیاسی، فرهنگی و تجاری داشت. قلمرو ایلام بارها مورد هجوم سپاهیان بین‌النهرین قرار گرفت و استقلال خود را از دست داد؛ اما ایلامیان دوباره قدرت می‌گرفتند. پادشاهان ایلام نیز هرگاه فرصتی به‌دست می‌آوردند به بین‌النهرین لشکرکشی می‌کردند. ایلام همچنین با دیگر مناطق فلات ایران و سرزمین‌های مجاور آن مانند آسیای صغیر و هند، روابط تجاری داشت. تماس‌ها و ارتباط‌های سیاسی و تجاری موجب شکل‌گیری روابط فرهنگی میان این سرزمین‌ها شد و دین، فرهنگ، خط و زبان آنها را تحت تأثیر قرار داد. حکومت ایلام، سرانجام پس از قرن‌ها سلطنت، بر اثر یورش ویرانگر آشوریان در قرن ۷ ق.م. دچار انحطاط و فروپاشی شد.

شهر و شهرنشینی: در قلمرو ایلام، شهرنشینی رونق داشت. شوش در مرکز جلگه خوزستان، یکی از پایتخت‌های ایلامیان بود. این شهر که یکی از کهن‌ترین شهرها و مراکز تمدنی جهان به‌شمار می‌رود، در دوران حکومت ایلامی‌ها به اوج شکوفایی اقتصادی رسید و پیشه‌ها و صنایع مختلفی مانند سفالگری، فلزکاری و بافندگی در آن شهر رونق یافتند. شهر بزرگ و آباد شوش که در نتیجه یورش آشوربانیپال با خاک یکسان شده بود، در دوران سلسله هخامنشیان دوباره شکوه و عظمت دیرین خود را بازیافت. ایلامیان در بخش شرقی قلمرو خود، واقع در استان فارس امروزی نیز پایتخت دیگری به نام **آنشان** یا **آنزان** داشتند. از دیگر شهرهای ایلام، می‌توان به **سیمش** اشاره کرد که احتمالاً بر جای خرم‌آباد کنونی قرار داشته است.

فعالیت ۵

شهرهای قلمرو ایلام را با توجه به نقشه صفحه ۷۶ فهرست نمایید.

در دوره ایلام، معماری پیشرفت چشمگیری کرد و استفاده از آجر در ساختن بناها رایج شد. معبد چغازنبیل در نزدیکی شهر شوش، شاهکار معماری آن دوره به شمار می‌رود. این معبد با استفاده از خشت خام در چند طبقه بنا شده است و روکشی از آجرنوشته‌ها و آجرهای لعاب‌دار دارد.

○ طرحی از معبد چغازنبیل - شوش (مأخذ: هفت‌رخ فرخ ایران)

○ آجر نوشته چغازنبیل

یک توضیح

معبد چغازنبیل در سال ۱۳۱۲ ش. توسط یکی از کارمندان شرکت نفت ایران و انگلیس کشف و در فاصله سال‌های ۱۳۳۰ تا ۱۳۴۱ ش. توسط هیئتی از باستان‌شناسان به سرپرستی رمان گیرشمن فرانسوی از زیر خاک بیرون آورده شد. این اثر تاریخی در سال ۱۳۵۸ ش. از طرف یونسکو در فهرست میراث جهانی قرار گرفت.

○ پیکره الهه ناروندی؛ در اسناد حقوقی و قضایی ایلام، سندها و تعهدات با سوگند به این الهه ضمانت می‌شد.

دین و اعتقادات: ایلامیان به خدایان متعددی اعتقاد داشتند و از آنان برای پیشرفت در کار خود کمک می‌خواستند. به عقیده مردمان ایلام قدیم، خدایان دارای نیرویی ماوراءطبیعی بودند که آنان را بر انجام هر کاری قادر و توانا می‌ساخت. از جمله محبوب‌ترین خدایان ایلامی، اینشوشیناک به معنی خدای شهر شوش بود. معبد چغازنبیل، ستایشگاه این خدا محسوب می‌شد. الهه‌های مادر نیز بسیار مقدس بودند و مقام رفیعی در سلسله مراتب خدایان ایلامی داشتند. ایلامیان این الهه‌ها را به عنوان مادر خدایان می‌پرستیدند و برای آنان معابدی ساخته بودند. در کاوش‌های باستانی شوش، پیکره‌های گلی فراوانی که به الهه معروف‌اند، کشف شده که دلالت بر احترام و تقدس آنها نزد مردم دارد. از دیگر مراکز تمدنی ایران نیز پیکره‌هایی از الهه‌های مادر به دست آمده که نشان می‌دهد عقیده به این الهه‌ها در ایران فراگیر بوده است. در ایلام، کاهنان آداب و تشریفات دینی را زیر نظر کاهن بزرگ به جا می‌آوردند.

● پیکره ملکه ناپیر آسو، همسر اونتاش گال پادشاه ایلام

یکی از ویژگی‌های مهم تمدن ایلامی و در واقع تمدن کهن ایرانی، مقام و منزلت والایی است که زنان داشته‌اند. به‌طور کلی در جوامع باستانی فلات ایران، زنان موقعیت اجتماعی ممتازی داشتند و دارای قدرت و نفوذ فراوان بودند. زنان در عمده‌ترین کارهای جامعه، دارای نقش اساسی و تعیین‌کننده بودند.

نقوش و پیکره‌های برجای مانده از دوره ایلامی نشان می‌دهد که زنان در امور اجتماعی و اقتصادی و مراسم رسمی سیاسی و دینی حضور چشمگیری داشته‌اند.

پرسش‌های نمونه

- ۱ موقعیت جغرافیایی فلات ایران از چه جهاتی بر وضعیت تاریخ و تمدن در ایران تأثیرگذار بوده است؟
- ۲ مهم‌ترین دستاوردهای ساکنان فلات ایران در دوران پیش از تاریخ در زمینه‌های سفالگری و فلزکاری چه بوده است؟
- ۳ چرا نواحی غربی و جنوب غربی فلات ایران زودتر از دیگر نواحی، وارد دوره تاریخی شدند؟
- ۴ چگونه تأسیس حکومت ایلام را توضیح دهید.
- ۵ وضعیت دین و اعتقادات ایلامیان را شرح دهید.